

શ્રી હરિ:

જીવનમુક્તિના માર્ગો

લેખક : શ્રી હનુમાનપ્રસાદજી પોદાર
અનુવાદક : નાગરદાસ જી. રાવલ

પ્રકાશક :

શ્રી ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય
સલાપસ મેસરોઃ પો. બો. નં. ૬-અમદાવાદ

સોલ એજન્ટ:-

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની

શુક્રસેલર્સ, પબ્લીશર્સ

૧૪૦ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨.

: મુદ્રક :

મગનભાઈ છોટાભાઈ દેસાઈ
શ્રી વીરવિજય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
સવાપોસ કોસરોડ - અમદાવાદ.

પ્રથમ સંસ્કરણ.

સં. ૨૦૦૦

મૂલ્ય ૧-૪-૦

: પ્રકાશક :

ભાસ્કરભાઈ કાર્યાલય
સવાપોસ કોસરોડ - અમદાવાદ.

શ્રી હરિઃ
જીવનમુક્તિના માર્ગે.
—: વિષયસૂચિ :—

જીવનનું પરમધ્યેય.				પૃષ્ઠ સંખ્યા,	
પરમધ્યેય શું છે ?	૪	
વૈરાગ્ય	૮	
રમણીયતાનો બાધ	૯	
વિષયોમાં સુખનો બાધ	૧૧	
વિષયોમાં પ્રેમનો બાધ	૧૩	
વિષયોમાં સત્તાનો બાધ	૧૭	
વૈરાગ્યવિના પરમાર્થ નથી	૧૯	
બાહ્ય ત્યાગનું નામ વૈરાગ્ય નથી	૨૨	
એક લાલસા	૨૫	
સાધકનાં વિધો	૩૧	
સ્વાસ્થ્ય અભાવ	૩૧	

	ખાન-પાનમાં અસંયમ	૩૨
	સંદેહ	૩૪
	સદ્ગુરુનો અભાવ... ..	૩૫
	નિયમમાં વર્તવાનો અભાવ... ..	૩૭
	પ્રસિદ્ધિ	૩૮
	કુતર્ક	૪૧
	સ્ત્યાન	૪૨
	અરૂપમાં સન્તોષ,	૪૩
	કામના	૪૪
	બ્રહ્મચર્યનો અભાવ... ..	૪૫
	કુસંગતિ... ..	૪૬
	પરદોષ દર્શન	૪૮
	સામગ્રહાયિકતા	૫૦
૫	સાધનનાં સહાયકો... ..	૫૦
	દીર્ઘકાલ સાધન	૫૧
	નિરન્તર સાધન	૫૨
	સત્કાર અને શ્રદ્ધા... ..	૫૩
	એકાન્તવાસ	૫૪
	સાધુ વ્યવહાર	૫૭
	પાપોથી સાવધાની... ..	૫૯
	પ્રભુપર વિશ્વાસ	૬૧
૬	ભગવાનની સામે દીનતા	૬૨
૭	પ્રભુને આત્મસમર્પણ	૭૦
	એક દર્શન	૮૦

અભ્યર્થના

સિદ્ધિપ્રાપ્ત કરવા માટે વપરાતી વસ્તુ કે ચર્તા કાર્યને 'સાધન' કહી શકાય, એના એ બેદ છે, ભૌતિક અને અભૌતિક ભૌતિક સાધન ભૌતિક શકાય છે, એટલે એને આપણે 'વસ્તુ' કહીએ છીએ અને અભૌતિક સાધન આચરણમાં ઊતારવું પડે છે, એ પ્રત્યક્ષ-વસ્તુરૂપે દેખાતું નથી.

માનવ જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય છે પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ અને એ પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રત્યેક જીવે પ્રયત્ન કરતા જ હોય છે, પરન્તુ સાધનના અભાવે એ દિવ્ય-આનંદ એને મળી શકતો નથી. એને બદલે એને શારીરિક સુખનો વાર્તિકચત્ત અનુભવ થાય છે, એ અદ્ય આનંદ એ દિવ્ય આનંદની હયામાત્ર હોય છે. હયા અનિત્ય હોવાથી ટકી શકતી નથી.

કેટલીક વાર સાધન કરનાર સાધક સાંસારિક સુખો મેળવવાની લાલસાથી જ અમુક સાધન કરતો હોય છે, અને એવું અદ્ય સાંસારિક સુખ એને મળી જાય તો એમાં એ રાજી થઈ જાય છે. પરન્તુ એની એ પ્રસન્નતા અમુક સમય બાદ શોકમાં પલટાઈ જાય છે. માટે જ આ પુસ્તકમાં દિવ્ય આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન બતાવવામાં આવ્યું છે,

અદ્ય સુખ માટે આવાં સાધનની જરૂર નથી, એના માટે કોઈ એક ભક્ત કવિ કહે છે:—

“એ ઊજળા બગીચાની હવાની રંગ તપાસી;
માલીક માછલીમાં સોદા પતાવી દે છે !”

નદીમાં એક પગે ઊભા રહીને બગલાઓ ધ્યાનરૂપી સાધન કરતા હોય છે, પરંતુ એના દિલમાં એ ધ્યાન-સાધનના ફલરૂપે માત્ર માછલાઓની જ ઈચ્છા હોય છે એટલે, સર્વેશ્વર પ્રભુ પણ એ બગલાઓની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે એને માછલી જ આપે છે !

તે એ બગલાઓ નિષ્કામ બનીને ફળપુવાર ધ્યાન કરે તો ! પરંતુ પ્રત્યેક જીવો માટે એમ બનવું અશક્ય છે, સાધક ને પોતાના સાધનનો વ્યાપાર ચર કરે તો પ્રભુ પણ એનો સોદા વ્યાપારી રૂપે જ પતાવો દે છે અર્થાત્ જોને શાશ્વત આનંદ ન આપતાં માત્ર એની ઈચ્છાજ પૂર્ણ કરે છે.

આ નાના પુસ્તકમાં લેખક મહોદયે મહાન્ ભક્તોના અનુભવની વાતો લખી છે, “ગોતા-પ્રેસ ગોરખપુર” તરફથી આ પુસ્તકની ‘સાધનપથ’ નામથી ૭ આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે, એ જ એ વાતને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવે છે કે આ પુસ્તકની કેટલી ઉપયોગિતા છે.

ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય તરફથી એ “સાધનપથ”નું ગુજરાતી નામ “જીવનમુક્તિના માર્ગો” રાખવામાં આવ્યું છે, અને આ પુસ્તકને સુવાચ્ય બનાવવા માટે મોટા ટાઇપો અને સરસ જાડા કાગળોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

અમારી અભ્યર્થના છે કે:-સાચા સુખ-દિવ્ય આનંદની અભિલાષા રાખનાર સત્જનો આ પુસ્તકમાં દર્શાવેલા સાધન અનુસાર પ્રવર્તન કરી જૂએ, અમારા ચોક્કસ નિશ્ચય છે કે આ દિશામાં પ્રવર્તન કરનાર મનુષ્યને અવશ્ય પોતાના સાધનમાર્ગમાં વિજય પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય
શ્રી ચંદન્ય જ્યન્તિ
મ. દ. પ્રજ્ઞિમા. ૨૦૦૦

ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય વતી
વિનીત નિવેદક
પં. મંગલજી ઉદયજી શાસ્ત્રી
સાહિત્ય જ્ઞાત્રુ.

॥ श्री परमात्मने नमः ॥
लक्ष्मिभार्ग कार्यालयनां

पुस्तकानुं दुं दुं सूचिपत्र

- (१) श्रीमद् भगवद्गीता तथा मुक्तिभार्ग (८०० पृष्ठ
द्विरंगी ६४ चित्रा जे रंगमां छपाछ तेमज देवपूजमां
मुक्ता लायक मुंदर जोकस सहित रं. १-०-०
- (२) श्री रामचरित मानस तथा लक्ष्मिभार्ग श्री
गोस्वामी तुलसीदासछ कृत (सचित्र) चीन सं. १६० रं. ५-०-०
- (३) तत्त्व चिंतामणी भाग १ ले (सचित्र) रं. १-८-०
- (४) भगवती लंकत
चरित्र भा. १ले ०-१२-०
- (५) सुभी धनानो उपाय
अथवा श्री धर्मशिक्षा
(सचित्र) ०-१२-०
- (६) सावकतावली तथा मुक्तता-
वली (सचित्र) ०-१२-०
- (७) लंकत नारी ०-१०-०
लंकत पंचरत्न (सचित्र)
- (८) ०-१२-०
- (९) आदर्श लंकतो ०-१२-०
- (१०) उपनिषदां श्रेष्ठ रत्नो
(सचित्र) ०-१२-०
- (११) बालशिक्षा ०-८-०
- (१२) लंकतराज लुनुमान
(सचित्र) ०-८-०
- (१३) वर्तमान शिक्षण ०-६-०
- (१४) संसार तरवानो सहूलो
उपाय तथा श्री राम-
सहस्र नाम ०-५-०
- (१५) श्रीमद् भगवद्गीता
प्रथमोऽध्याय ०-५-०
- (१६) ब्रह्मचर्य (सचित्र) ०-३-०
- (१७) गंगासहस्री ,, ०-३-०
- (१८) श्रीविष्णु सहस्रनाम
(सचित्र) ०-३-०
- (१९) विलू साधे वार्तालाप
(सचित्र) ०-३-०
- (२०) गोविंद दामोदर स्तोत्र
(सचित्र) ०-२-०
- (२१) श्री नीति धर्म, ०-२-०
- (२२) दैवम् गहनम् गति
(सचित्र) ०-२-०
- (२३) अंक संतनो अनुभव
(सचित्र) ०-२-०
- (२४) वैराग्य ,, ०-२-०
- (२५) तेवीस प्रश्नो तथा तेर
आवरयक वाते, ०-२-०

શ્રી હરિ:

- (૨૬) શ્રી રામચરિત માનસ
ગો.તુલસીદાસજી કૃત ૨-૦-૦
(૨૭) મુક્તિમાર્ગ સચિત્ર ૨-૦-૦
(૨૮) ભક્તિમાર્ગ „ ૧-૮-૦
(૨૯) શ્રી વિષ્ણુ સહસ્રનામ
તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા
સચિત્ર ૦-૧૨-૦
(૩૦) ભગવત પ્રાપ્તિના વિધ-
વિધ ઉપાય ૦-૩-૦
(૩૧) અક્ષાનંદ પ્રસાદ ૦-૩-૦
(૩૨) ભગવાન શું છે? ૦-૩-૦
(૩૩) જીવન સંબંધી પ્રશ્નોત્તર
(સચિત્ર) ૦-૩-૦
(૩૪) તત્ત્વ વિચાર „ ૦-૩-૦
(૩૫) સાચુ સુખ અને તેની
પ્રાપ્તિના ઉપાયો „ ૦-૨-૦
(૩૬) શ્રી પ્રેમ ભક્તિ પ્રકાશ
(સચિત્ર) ૦-૨-૦
(૩૭) હૃદય સાક્ષાત્કાર માટે
નામ જપ સર્વોપરિ
સાધન છે ૦-૨-૦
(૩૮) વર્મ શું છે અને તેના
પ્રચાર (સચિત્ર) ૦-૨-૦

- (૩૯) વેપાર સુધારવાની જરૂર
તથા વેપારથી મુક્તિ ૦-૨-૦
(૪૦) કર્મનુરુદ્ધયસચિત્ર ૦-૨-૦
(૪૧) આપણું કર્તવ્ય „ ૦-૧-૬
(૪૨) ત્યાગથી ભગવાનની
પ્રાપ્તિ (સચિત્ર) ૦-૧-૬
(૪૩) કલ્યાણ પ્રાપ્તિના ઉપાય
(સચિત્ર) ૦-૧-૬
(૪૪) ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન
અને તેના ઉપાય ૦-૧-૬
(૪૫) કલ્યાણ જલદી કેવી રીતે
થાય? ૦-૧-૬
(૪૬) કલ્યાણનું તત્ત્વ ૦-૧-૦
(૪૭) મનુષ્યનું કર્તવ્ય ૦-૧-૦
(૪૮) શ્રદ્ધા અને સતસંગની
જરૂર ૦-૧-૦
(૪૯) મનુષ્ય જીવનનો અમુલ્ય
સમય ૦-૧-૦
(૫૦) વેળાઉપલબ્ધીથી થતું
નુકસાન તથા આપણું
ધ્યેય અને કર્તવ્ય ૦-૧-૦
(૫૧) અધેર નથી વાર છે ૦-૦-૬
(૫૨) પશુધન ૦-૦-૬

આ બાવન પુસ્તકો રૂ. ૨૫) માં ઘેર બેઠે મોકલી આપવામાં આવશે
- તા. કઃ-દરેક પુસ્તકની કોમત ઉપરાંત પોસ્ટેજ અથવા વી.પી.
ખર્ચ લુદ્ધ મોકલવું. રૂપિયા એકથી એકથી કોમતનાં પુસ્તકો વી.પી.
થી મોકલાવતા નથી.

શ્રી જ્ઞાનસત્ર ગીતા (ચબ્દે ચબ્દના અર્થ સહિત) પૃષ્ઠ ૪૬૦ ૧-૮-૦
(શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા) એન્જ કાગળ પાકું પુકું ૨-૪-૦
ગુજરાતી ચઢીપાઠ (ચિત્ર ૨૪ એન્જ કાગળ પાકું પુકું) ૧-૧૨-૦

વધુ માહિતી માટે મુખ્યપત્ર મફત મંગાવો.

સોલ એન્જ-ટ. એન. એમ. ટક્કરની કું. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ નં. ૨

श्री कृष्ण भगवान्

यदा यदा ही धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानम् धर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥

જીવન મુક્તિના માર્ગો

પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો માર્ગ

જીવનનું પરમ ધ્યેય

હરિરેવ પરં બ્રહ્મ હરિરેવ પરા ગતિઃ ।

હરિરેવ પરામુક્તિઃ હરિર્ગૈયઃ સનાતનઃ ॥

(ભગવાન્ વ્યાસ)

વિધવિધ વિધન અને મુશ્કેલીઓથી ભરેલા આ જગતમાં જે મનુષ્ય પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે સાધન કરે છે, તે સ્વાભાવિક રીતે મોટા ભાગ્યશાળી છે. સંસારમાં મોટાભાગના લોકો તો યથાર્થ રીતે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને જ માનતા નથી. જે માને છે, તેમાં મોટાભાગની બુદ્ધિ તમો-ગુણના અંધકારમય આવરણથી આચ્છાદિત હોવાને લીધે

તે ભગવાનની પ્રાપ્તિને માટે શુભેચ્છા પણ કરતા નથી. જે ભાગ્યશાળી શ્રવણ આદિના પ્રભાવથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિના મહત્વનું કાંઈક જ્ઞાન ધરાવે છે, તેમની વિક્ષિપ્ત બુદ્ધિ પણ ખાસ કરીને વિરોધ કામનાઓથી ખેંચાયેલી હોવાને લીધે તે ભગવાનનું કાંઈક ભજન સ્મરણ કરીને પણ તેના બદલામાં તુચ્છ ભોગોની જ ઈચ્છા કરે છે. તેમનાથી આગળ વધેલા કેટલાક લોકો બુદ્ધિની સાત્ત્વિક-વૃત્તિ અનુસાર સાધનનો આરંભ તો કરે છે, પરંતુ ઉત્સાહની ન્યૂનતા, લક્ષ્યની અસ્થિરતા અને વિધોનાની પીછાનનો અભાવ, તથા વિધન નાશ કરવાનો ઉપાય ન જાણવાને લીધે છેવટના લક્ષ્યસુધી પહોંચવા પહેલાં જ સાધન છોડી દઈ પથભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી ભગવાને કહ્યું છે—

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્ યતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥

(ગીતા ૭ । ૩)

‘ હજારો મનુષ્યોમાં કોઈ વિરલા જ મારા માટે (ભગવત્-પ્રાપ્તિને માટે) યતન કરે છે અને તે પ્રયત્ન કરનારામાં પણ કોઈ વિરલાજ-ભગવત્ પરાયણ પુરુષજ મને તત્ત્વથી જાણી શકે છે. ’

આમ હોવા છતાં જીવસ્વાભાવિકરીતે જ પરમાત્માને ચાહે છે. કેમકે સુખની ઇચ્છા સર્વને છે. અને સર્વ પરિપૂર્ણ, દુઃખરહિત તથા નિત્ય સુખ ચાહે છે. કોઈ પણ એવા સુખનો અભિલાષી નથી, જે અલ્પ, દુઃખમિશ્રિત અને નાશ પામનાર હોય. એમાં કાંઈ શક નથી કે ધણી વખત મનુષ્ય કોઈ અલ્પ ખાસ સુખને જ પૂર્ણ સુખ માનીને થોડા સમયને માટે તેમાં તૃપ્ત રહેવા ચાહે છે, પણ થોડા જ વખત પછી તેને જ્યારે તે સુખમાં કાંઈ અપૂર્ણતાની ખાત્રી થાય છે ત્યારે તે તેમાં સંતુષ્ટ ન રહેતાં અપૂર્ણતાની પૂર્તિ કરવા માટે આગળ વધે છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તેને અપૂર્ણ સુખ સદાને માટે સંતુષ્ટ કરી શકતું નથી. તે પૂર્ણસુખ ચાહે છે. પૂર્ણ, નિત્ય, અભાવરહિત સુખ તે સત્, ત્રિકાળવ્યાપી અને ત્રિકાલાતી પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. આ ન્યાયથી વિવિધ જીવ-નદીઓનો પ્રવાહ ભિન્ન-ભિન્ન પથથી અનેકમુખી થઈને તે એક જ નિત્ય સુખસાગર પરમાત્માની તરફ નિરંતર વહ્યા કરે છે. જીવની આ અનાદિકાળની સુખસ્પૃહા-તેની પરમાત્માના મેળાપની આકાંક્ષાને પ્રગટ કરે છે. જ્યાં સુધી તેને પોતાના અંતિમ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, ત્યાં સુધી આ પ્રવાહની ગતિનો કદી વિરામ થશે નહિ.

પરંતુ અજ્ઞાન તિમિરથી ઢંકાયેલ હોવાને લીધે સુખના યથાર્થ સ્વરૂપને જીવ પીછાણી શકતો નથી. તેથી તેના માર્ગમાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. તે કોઈ વખત માર્ગ ભૂલી જાય છે, કોઈ વખત અટકી પડે છે, કોઈ વખત ઉલટા ચાલવાની ચેષ્ટા કરે છે, કોઈ વખત હતાશ થઈને બેસી જાય છે અને કોઈ વખત કોઈ ધર્મ-શાળાને જ ધર માનીને, અલ્પસુખને જ પરમસુખ સમજીને તેમાં ગૂંથાઈ જાય છે. તેટલા માટે એવા જીવ પામર કે વિષયી કહેવાય છે. તેથી ઉલટું જે પોતાના ધ્યેયને સમજીને તેની પ્રાપ્તિને માટે ભારે તત્પરતાથી દૃઢતા પૂર્વક યથા-શક્તિ નિત્ય નિરન્તર પ્રયત્ન કરે છે, તે (મુમુક્ષુ) સાધક કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સાધનપથારૂઢ થવાને માટે સર્વથી પહેલાં ધ્યેય નક્કી કરવું, લક્ષ્ય નિશ્ચિત કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

પરમ ધ્યેય શું છે ?

મનુષ્યે સર્વથી પહેલાં એ વાતનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. કે મારા જીવનનું પરમ ધ્યેય શું છે ? કયા લક્ષ્યની તરફ જીવનને લઈ જવું છે. જ્યાં સુધી એ સ્થિર કરી

લેવામાં આવતું નથી કે મારે ક્યાં જવું છે ત્યાં સુધી રસ્તા કે તેના ખર્ચની ચર્ચા કરવી જેમ નિર્ચય છે, તેમજ જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાના જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરી લેતો નથી કે મારે આ જીવનમાં કયો લાભ કરવાનો છે, ત્યાં સુધી કયા યોગવડે, કયું સાધન કરવું જોઈએ, તે જાણવાની ચેષ્ટા કરવી પણ વ્યર્થ છે. આ સમયમાં વિશેષ પ્રમાણમાં લોકો ધણું કરીને ઉદ્દેશવિના જ ભટકે છે.—પ્રકૃતિના પ્રવાહમાં અંધ થઈ વહ્યા કરે છે. તેને એ પત્તો નથી, કે હું કોણ છું ? જગત્માં માનવદેહ ધારણ કરીને કેમ આવેલ છું અને મારે શું કરવાનું છે ? કોઈપણ પ્રકારે ધનોપાર્જન કરીને કુટુંબનું ભરણ પોષણ કરવું અને તેને માટે જીવન વીતાવી દેવું સાધારણ રીતે એ જ વિશેષ પ્રમાણના લોકોની જીવનચર્ચા છે.

ઉપર કહેલું છે અને જે પ્રત્યેક મનુષ્યનો અનુભવ પણ છે, કે આપણે સુખ ચાહીએ છીએ. હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે આપણે જે વસ્તુઓના સંગ્રહ અને સંરક્ષણમાં જીવન વીતાવી રહ્યા છીએ, તે શું વાસ્તવમાં સુખરૂપ છે ? એ તો સહુ કોઈ જાણે છે, કે સંસારની પ્રત્યેક વસ્તુ ક્ષણભંગુર અને નાશવંત છે. જે નાશવંત છે, તે

અનિત્ય છે, અને જે અનિત્ય છે, તેનો એક દિવસ અવશ્ય વિયોગ થવાનો જ છે. જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ અને ઉપભોગમાં સુખ થાય છે, તેના વિયોગમાં દુઃખ જરૂર થશે. તેથી સંસારની પ્રત્યેક વસ્તુ વિયોગશીલ હોવાને લીધે દુઃખદાયી છે. પુત્રના જન્મ વખતે વધાર્ધ વહેંચવામાં આવે છે, ભારે આનંદ થાય છે, બાળકને ધરમાં રમતાં જોઈને ચિત્ત-કુસુમની ઢળીચો ખીલી નીકળે છે. પરંતુ એક દિવસ એવો અવશ્ય આવે છે, જે દિવસે કાં તો તે આપણને છોડીને ચાલ્યો જાય છે, અથવા તેને છોડીને આપણે પરવશ પર-લોકમાં સીધાવવું પડે છે. પોતાની માનેલી પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ થાય છે ત્યારે જે દુઃખ થાય છે, તેનો અનુભવ ઘણું ભાગે આપણુ સર્વને છે. તેટલા માટે આ પુત્રવિયોગમાં આપણને તેટલું જ બલકે તેથી પણ વિશેષ દુઃખ થાય છે, જેટલું સુખ તેનો જન્મ થવા વખતે અને પછી તેને આંગણમાં રમતો જોઈને થયું હતું. એ જ ન્યાય સ્ત્રી-સ્વામી, માતા-પિતા, ગુરુ-શિષ્ય, માન-કીર્તિ અને શરીર-સ્વર્ગ આદિ સર્વમાં લાગુ પડે છે. મતલબ કે અનિત્ય વસ્તુમાં કેવળ અને પૂર્ણ સુખ કદાપિ મળતું નથી. તેનો અંત તો દુઃખમય હોય છે. વિચાર કરવાથી અનિત્ય વસ્તુનું સુખ ભોગદાતામાં પણ દુઃખથી વીર્ય-

એલું જણાય છે.

આ લોક અને પરલોકના સર્વ ભોગપદાર્થ અનિત્ય છે. પરન્તુ તે અનિત્યની પાછળ અધિષ્ઠાન રૂપથી જે એક સત્ય છૂપાએલ છે, જે સદા એક રસ અને અવ્યય છે તે જ નિત્ય વસ્તુ છે. તેના સંબંધમાં ગીતા કહે છે—

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્—

નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।

અજે નિત્યઃ શાશ્વતોયં પુરાણે

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

(૨ । ૨૦)

‘ જે કોઈ કામમાં જન્મતો નથી, મરતો નથી, થઈને પાછો થનારો નથી તે તો અજન્મા, નિત્ય, સનાતન, અને પુરાતન છે. શરીરના નાશથી તેનો નાશ થતો નથી. ’ એવા તે પરમપદાર્થ કેવળ પરમાત્મા છે. એ પરમાત્માના એકત્વમાં પોતાની કલ્પિત ભિન્ન સત્તાને સર્વદા વિલીન કરી દેવી—કેવળ તે એક પરમાત્માનું જ શેષ રહી જાયું, એ જ ભગવત્ પ્રાપ્તિ છે. અને એ જ આપણા જીવનનું પરમ ધ્યેય છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નિત્ય—

અનિત્ય વસ્તુના વિચારથીજ આ ધ્યેય નક્કી કરી શકાય છે. આ ધ્યેય તરફ સદા લાગી રહેવા માટે સર્વથી પ્રથમ સાધન છે.

વૈરાગ્ય

આ લોક અને પરલોકના સમસ્ત જોયેલા, સાંભળેલા કે નહિ જોયેલા, નાહ સાંભળેલા પદાર્થથી સર્વથા તૃપ્તિ રહિત થઈ જવું. તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે. જ્યાં સુધી વિષયોમાં પ્રીતિ રહે છે, ત્યાં સુધી પરમાત્માની પ્રાપ્તિના અંતિમ ધ્યેયપર મનુષ્ય દૃઢતાથી સ્થિર રહી શકતો નથી. વિષયાનુરાગની નિવૃત્તિ વિષય-વિરાગથી થાય છે. વિષયોમાં ચિત્તનો અનુરાગ ખાસ કરીને ચાર કારણોથી થંચા કરે છે. (૧) વિષયોના અસ્તિત્વનો ખોધ, (૨) વિષયોમાં રમણીયતાનો ખોધ (૩) વિષયોમાં સુખ-ખોધ (૪) વિષયોમાં પ્રેમનો ખોધ.

વિવેક વડે આ ચારેયને અટકાવી દેવાથી વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેટલા માટે નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુ-વિવેકની આવશ્યકતા પ્રથમ રહે છે. વિવેકથી વૈરાગ્ય જન્મી શકે છે અને વૈરાગ્યથી વિવેક સ્થિર અને પરિ-

માર્જિત થાય છે. આ બન્ને અન્યોન્ય આશ્રિત સાધન છે. ઉપર કહેલાં ચારે કારણોમાં પહેલાંને ધણું કરીને સર્વની પછીથી અટકાવી શકાય છે. કારણ કે આ કારણ જ બીજાં ત્રણેનો મૂળ આધાર છે. જગતનું અસ્તિત્વજ બુદ્ધિથી જતું રહે તો પછી તેમાં રમણીયતા, સુખ, અને પ્રેમનો તો કાંઈ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. પરંતુ એમ થવું-ધણું કઠણ છે, તેથી સાધકે ક્રમપ્રમાણે પાછળનાં ત્રણેની અટકાયત કરીને પછી પહેલાનો નાશ કરવો પડે છે.

વિષયોમાં રમણીયતા નથી.

વિષયોની તરફ ચિત્તવૃત્તિઓને આકર્ષિત થવામાં સર્વથી પહેલું કારણ તેમાં રમણીયતાનો બાધ છે. વિષયોમાં રમણીયતાનો બાસ બુદ્ધિના ફેરફારથી જ થાય છે. બુદ્ધિના ફેરફારમાં અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ અવિદ્યા મુખ્ય કારણ છે, આ અવિદ્યાથી જ આપણને અસુંદરમાં સુંદર-બુદ્ધિ, અનિત્યમાં નિત્ય-બુદ્ધિ, દુઃખમાં સુખ-બુદ્ધિ, અપવિત્રમાં પવિત્રબુદ્ધિ, પ્રેમહીનમાં પ્રેમ-બુદ્ધિ, અને અસત્માં સત્-બુદ્ધિ થઈ રહેલ છે. ધ્રુવડની પેઠે રાતમાં દિન અને દિનમાં રાત આ અવિદ્યાથી જ દેખાય છે. તેથી આપણને હાડચા-મડીથી મહેલા શરીર અને તેની સાથે સંબંધ, ધરાવતા

તુચ્છ પદાર્થોમાં રમણીય બુદ્ધિ થઈ રહેલ છે. મનુષ્ય જે વિષયનું નિરંતર ચિંતન કરે છે, તેમાં તેની તદ્દૃષ્ટ-બુદ્ધિ થઈ જાય છે. આ તદ્દૃષ્ટતા જ રમણીયતાના રૂપમાં પરિવર્તન પામીને આપણા મનને આકર્ષિત કરતી રહે છે. હવે વિચારવું જોઈએ કે વિષયોમાં વાસ્તવિક રમણીયતા છે કે નહિ અને જો નથી તો રમણીયતા કેમ ભાસે છે ?

વિચાર કરવામાં આવે, તો વાસ્તવમાં વિષયોમાં રમણીયતા ખીલકુલ નથી. જે શરીર આપણને સર્વથી સુંદર લાગે છે, તેમાં શું છે ? તે કયા પદાર્થનું બનેલું છે ? હાડકાં, માંસ, લોહી, ચામડી, મજ્જા, મેદ, કફ, વિષ્ટા અને મૂત્ર આદિ પદાર્થોથી ભરેલા આ શરીરમાં કઈ વસ્તુ રમણીય અને આકર્ષક છે ? અલગ-અલગ જોવાથી સર્વ વસ્તુઓ તિરસ્કારને પાત્ર લાગે છે. એ જ હાલત ખીજી સર્વ વસ્તુઓની છે, વાસ્તવમાં રમણીયતા કોઈ પણ વસ્તુમાં નથી તે માત્ર કલ્પનામાં જ રહે છે. કલ્પના જ રૂઢિ ખનીને તે પ્રમાણે ધારણા કરાવવામાં મુખ્ય કારણરૂપ બને છે.

જેમ ઉજળો વર્ણ આપણને પોતા તરફ આકર્ષિત કરે છે, તેમ સીદી લોકોને કાળો વર્ણ જ સુંદર જણાય છે. ચીનમાં થોડા સમય પહેલાં સ્ત્રીઓના ટૂંકા પગમાં લોકોની

રમણીય-બુદ્ધિ હતી. દીકરીઓને બાળપણથી જ લોહાના કે લાકડાના બેડા પહેરાવી દેવામાં આવતા, જેથી તેના યગ વધવા પામતા નહિ. જો કે તેમાં તેને ચાલવામાં ભારે મુશ્કેલી થતી હતી પરંતુ તેમાં રમણીય-બુદ્ધિ હોવાથી તેઓ પ્રસન્નતા પૂર્વક એ પ્રમાણે કરતા હતા. રજપૂત-સ્થાનની મારવાડી સ્ત્રીઓ બેડાળ ધરેણું-કપડાંમાં ભારે ભારે બાજનું કષ્ટ સહન કરવા છતાં તેને પહેરીને પોતાને સુંદર સમજે છે. પણ ગુજરાતની સાદો પોષાક ધારણ કરનારી સ્ત્રીઓ તેને જોઈને હસે છે. તે જ પ્રમાણે ઉલટી મનોવૃત્તિથી મારવાડી બહેનો ગુજરાતી બહેનોનો વેષ-ભૂષણ જોઈને પણ હસે છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે રમણીયતા કોઈ વિષયમાં નથી, તે માત્ર આપણા મનની કલ્પના જ છે. આપણે જ આપણી રુચિ પ્રમાણે વિષયોમાં સુંદરતાની કલ્પના કરી લીધી છે.

વિષયોમાં સુખ નથી

એમ કહી શકાય કે માની લીધું. વિષયોમાં રમણીયતા નથી. પરંતુ તેના ભોગમાં સુખ તો છે. તેનો ઉત્તર એ છે કે વિષયભોગોમાં વાસ્તવિક સુખ નથી. આપણા ઘરમાં લગાડેલા કાચના ગ્લોબમાં વિજળી નથી તેતો સીધી

પાવર હાઉસથી આવે છે. તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન તે છે. તેજ પ્રમાણે સુખ પણ સુખના પરમ ઉદ્ભવસ્થાન આનંદરૂપ આત્માથી જ આવે છે. વિષયમાં સુખ હોત તો ભોગ ઉપરાંત પણ તેમાં સુખની પ્રતીતિ થવી જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી. ભારે ભૂખ લાગી હોય ત્યારે ટાઢો સૂકો રોટલો પણ પરમ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. સુંદર મિષ્ટાન્ન મળી ગયું, ખખ પેટભરીને ખાધું. હવે જરા પણ વિશેષ ખાઈ શકવાની રુચી રહી નથી, પેટ ફૂલવાની તૈયારી છે. તે વખતે જો કોઈ તે મિષ્ટાન્ન ખાવાને માટે આપણી ઈચ્છા વિરુદ્ધ બેરથી આગ્રહ કરે છે, તો આપણને તેનાપર ગુસ્સો આવી જાય છે. તેજ મિષ્ટાન્ન જે થોડા વખત પહેલાં સુખની સામગ્રીરૂપ હતું, તે જ અત્યારે દુઃખરૂપ જણાય છે તેથી ખાત્રી થાય છે કે મિષ્ટાન્નમાં સુખ નથી. આપણને ભૂખ લાગી હતી, ભોજનરૂપી વિષયની ભારે ઈચ્છા હતી. જ્યારે તે વિષય મળ્યો, ત્યારે થોડા વખતને માટે—ફરી ભૂખ ન લાગે ત્યાં સુધી ચિત્ત સ્થિર થયું, આ સ્થિરચિત્તરૂપ દર્પણ ઉપર સુખસ્વરૂપ આત્માની ઝલકતું પ્રતિબિંબ પડ્યું. સુખનો ભાસ થયો. આપણે ભ્રમથી માની લીધું કે આ સુખ મને વિષયથી મળ્યું છે.

આ સિવાય એક વાત એ પણ વિચારવા યોગ્ય છે કે, જો વિષય સુખરૂપ છે તો એક જ વિષય ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના મનુષ્યોમાં કોઈને સુખરૂપ અને કોઈને દુઃખરૂપ કેમ ભાસે છે ? એક રાજાએ કોઈ શત્રુરાજ્ય પર વિજય મેળવ્યો. તેથી તેના પ્રેમીઓને સુખ અને વિરોધીઓને દુઃખ થાય છે. વિષય એક જ હોવા છતાં સુખ-દુઃખના બાધમાં ફેર પડે છે. એજ વિષયસુખનું સ્વરૂપ છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કે આપણે ભ્રમથી વિષયોમાં સુખની કલ્પના કરી રાખી છે વાસ્તવમાં મારીચિની માયાની પેઠે એમાં સુખ છે જ નહિ. આ પ્રકારના વિચારોથી સુખનો બાધ થઈ જાય છે. હવે રહ્યો વિષય પ્રેમ.

વિષયોમાં પ્રેમ નથી

આપણે કહી શકીએ કે પુત્ર-કલત્ર-મિત્ર વગેરેમાં રમણીયતા અને સુખતાં નથી, પરંતુ પ્રેમ તો અત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. એ ઉપર પણ વિચાર કરવાથી જણાય છે, કે વિષયોમાં વાસ્તવમાં પ્રેમ પણ નથી. સ્વાર્થજ પ્રેમના રૂપમાં પ્રકાશિત થઈ રહેલ છે. ગુરુ નાનકે કેવું સુંદર કહ્યું છે—
જગતમેં મૂઠી દેખી પ્રીત ।

અપને હીમુખસોં સખ લાગે કયા દારા કયા મીત ॥ જગતમેં
 મેરો મેરો સભી કહત હૈં, હિતસોં બાંધ્યો ચીત ।
 અંતકાલ સંગી નહિ કોઠિ, યહ અચરજકી રીત ॥ જગતમેં
 મન મૂરખ અજહૂં નહિં સમુઝત, સિખ દૈ હાર્યો નીત ।
 ‘નાનક’ ભવજળ પાર પરૈ, જો ગાવે પ્રભુકે ગીત ॥ જગતમેં

માની લઈએ કે ધરમાં આગ લાગી છે, ઘરેણાં-
 કપડાં-નોટો-ગીનીઓ અને સ્ત્રી-પુત્ર વગેરે સહિત
 આપણે ધરમાં સૂતા છીએ. એટલામાં આંખ ખુલી,
 અગ્નિની જ્વાળા જોતાં જ ગભરાઈને પોતાનો બચાવ
 કરીને આપણે ઘરેણાં-કપડાં, રૂપીયા-ગીની એકઠાં કરવા
 દોડ્યા. તેમજ સ્ત્રીપુત્ર વગેરેને બચાવવા માટે ખૂમેખૂમ પા-
 ડવા લાગ્યા. આગ વધી અને આપણી નજીક આવી પહોંચી.
 ગભરાઈ સર્વે કાંઈ ત્યાં જ પડતું. મૂકીને બહાર નીકળી
 ગયા. વહાલાં સ્ત્રી-પુત્રાદિ અંદર રહી ગયાં. બહાર નીક-
 ળીને પોતાની જાન બચાવીને તેમને બહાર કાઢવા
 માટે ખૂમે પાડવા લાગ્યા પણ અંદર જતા નથી. જો તેમાં
 યથાર્થ પ્રેમ હોત, તો શું તેમને બચાવવાને માટે પોતાના
 પ્રાણોની આહુતિ ન આપી હોત ! આથી સિદ્ધ થાય છે
 કે મારો તેઓની સાથે વાસ્તવિક પ્રેમ નહિ પણ સ્વાર્થ-

નો જ સંબંધ છે. જ્યાં સુધી સ્વાર્થમાં હરકત આવતી નથી, ત્યાં સુધી પ્રેમનો વર્તાવ રહે છે. કહ્યું છે—

જગતમે સ્વારથકા સખ મીત ।

જખલગી જસોં રહત સ્વાર્થ કહુ તખલગી તાસોં પ્રીત ॥

જગતમેં ૦

સ્વાર્થમાં હરકત આવતાં જ ખનાવટી પ્રેમનો કાચા મુતરનો તાંતણો તત્કાલ જ તૂટી જાય છે. આપણે સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિના વિયોગમાં રડીએ છીએ, તે પોતાના સ્વાર્થમાં હરકત પહોંચતી જોઈને જ રડીએ છીએ. અહીં સવાલ ઉઠે છે કે ત્યારે જે લોક દેશને માટે પ્રાણાર્પણ કરે છે, તેનામાં તો વાસ્તવિક પ્રેમ ખરો કે નહિં ? જરૂર, તેના પ્રેમનો વિકાસ થયેલો છે. તેવા લોકો આ ક્ષુદ્ર સ્વાર્થી મનુષ્યો કરતાં બહુ જ ઉચ્ચ શ્રેણીના છે. તો પણ તેમની પણ આ ચેષ્ટા વાસ્તવમાં આત્મસુખને માટે જ છે. આથી એમ નહિ માની લેવું કે એવી ચેષ્ટા કોઈએ કરવી નહિ. આ પ્રકારની ચેષ્ટા તો જરૂર કરવી જોઈએ. પરંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે આ ચેષ્ટાઓ થવામાં પણ કારણ તો વૈરાગ્ય જ છે. પોતાના શરીર સંબંધી ક્ષુદ્રસ્વાર્થોથી વિરાગ ન હોય, તો પ્રેમના આઢલા વિકાસનો

કદીપણ સંભવ ન હતો. આ સર્વ હોવા છતાં તે લોકોનો કુટુંબ, જાતિ કે દેશની સાથે યથાર્થ પ્રેમ સિદ્ધ થતો નથી. આ લોકનાં કે પરલોકનાં સુખ, કીર્તિ કે માનમોટાઈના આત્મસુખની અભિલાષા જ ધણે ભાગે તેનો મુખ્ય હેતુ હોય છે. વાસ્તવમાં આપણે આપણા માટે જ બધાની સાથે પ્રેમ કરીએ છીએ.

આપણે આપણા શરીરની સાથે પણ આપણા જ સુખને માટે પ્રેમ રાખીએ છીએ. જ્યાં શરીરથી સુખમાં હરકત પહોંચવાનું જણાય છે, ત્યાં તેને પણ છોડી દેવા ઈચ્છા કરીએ છીએ. અત્યંત દુઃખ આપનાર રોગથી પીડિત થવાથી કે અપમાનિત થતાં શરીરના નાશની ઈચ્છા કે ચેષ્ટા કરવી એ આ વાતને સિદ્ધ કરે છે, કે મારો શરીરથી પ્રેમ નથી. પ્રેમ તો પ્રેમની વસ્તુમાં જ હોય છે. પ્રેમની વસ્તુ એક માત્ર આત્મા જ છે. જગત્ની સાથે પણ એ જ અવસ્થામાં સાચો પ્રેમ થઈ શકે છે, કે જ્યારે આપણે જગતને આપણો આત્મા માની લઈએ છીએ. તેટલામાટે જુદાદરણ્યક શ્રુતિમાં કહ્યું છે—

‘ ન વા અરે જ્યાયૈ કામાય જ્યા પ્રિયા ભવત્યા-
ત્મનસ્તુ કામાય જ્યા પ્રિયા ભવતિ । ન વા અરે પુત્રાણાં

કામાય પુત્રાઃ પ્રિયા ભવન્ત્યાત્મનસ્તુ કામાય પુત્રાઃ પ્રિયાં ભવન્તિ' । ઇત્યાદિ ।

આ જ ભાવ આપણા તરફ પણ ખીજ સર્વેનો સમ-જવો જોઈએ. આ પ્રકારના વિચારોથી વિષય-પ્રેમનો ખાધ કરવા પછી હવે એક વાત શેષ રહે છે—વિષયોની સત્તાનો ખાધ—

વિષયોની સત્તાનો ખાધ

માની લેવામાં આવે કે વિષયોમાં રમણીયતા, સુખ અને પ્રેમ નથી. પરન્તુ વિષયોની સત્તા તો માનવી જ પડશે. સત્તા ન હોય, તો જોવું સૂંધવું, સ્પર્શ કરવો, ખાલવું સાંભળવું વગેરે સર્વ ક્રિયાઓ પ્રત્યક્ષ કેમ કરીને થઈ શકે ? એ ઉપર એમ કહી શકાય છે કે જ્યારે રજ્જુમાં સાપ દેખાય છે, તે વખતે શું એ કલ્પિત સાપમાં સત્ય સર્પ—ખુદ્ધિ નથી થતી ? શું તે વખતે તે રજ્જુ જ ભાસે છે. જો રજ્જુ જ પ્રતીત થાય છે, તો તેનાથી ડરવા કે ઠંપવાનું કાંઈ કારણ નથી. ગોંસાઈ જી મહારાજે આ વિષયને એક પદમાં ખડુ સરસ રીતે સમજાવેલ છે—

હે હરિ ! યહ ભમકી અધિકાર્ધ ।

દેખત, સુનત, કહત, સમુઝત સંસય—સંદેહ ન જઈ ॥

જે જગ મૃધા તાપ-ત્રય અનુભવ હોઈ કહહુ કેહિ લેખે ।
કહિ ન જામ મૃગ-ચારી સત્ય, ભ્રમતેં દુઃખ હોઈ વિસેખે ॥
સુભગ સેજ સોવત સપને, ખારિધિ ખૂડત લય લાગે ।
કોટિહુ નાવ ન પાર પાવ સો, જખલગી આપુ ન જાગે ॥
અનવિચાર રમનીય સદા સંસાર ભયંકર ભારી ।

સમ સંતોષ-દયા-વિવેકતે વ્યવહારી સુખકારી ॥
'તુલસીદાસ' સખ વિધિ પ્રપંચ જગ જદપિ ઝૂઠ શ્રુતિ ગાવે ।
રઘુપતિ-ભગતિ સંત-સંગતિ ખિનુ, કો ભવ ત્રાસ નસાવે ।

સ્વપ્નમાં સમુદ્રમાં ડબતો માણસ જ્યાં સુધી પોતે
જાગી જતો નથી ત્યાં સુધી બહારની કરોડો નાવો વડે
પશુ તે દૂખવાથી બચી શકતો નથી. જે કે પલંગપર સૂતે-
લાની પાસે સમુદ્ર નથી પરંતુ સ્વપ્ન કાળમાં તો તેને તે
સર્વથા સત્ય જ પ્રતીત થાય છે. તે જ પ્રમાણે આ સંસાર
સત્તારહિત હોવા છતાં અવિદ્યાથી સત્ ભાસે છે.

ભરમ પરા તિહું લોકમેં, ભરમ ખસા સખ ઠાંવ ।

કહે કખીર પુકારિકે, ખસે ભરમકે ગાંવ ॥

આ વિચારોથી સત્તાનો ખાધ કરવો પડે છે. પરંતુ
જગતની સત્તાનો ખાધ કરવાનું કહેવામાં જેટલું સુગમ
છે, એટલું જ કરવામાં કઠિન છે. ભારે સાધનાનું એ પરિ-

જીવન આવે છે. તેને માટે બહુ ભારે વિવેકની આવશ્યકતા છે. જ્યાં સુધી તે ન હોય, ત્યાં સુધી વિષયોમાં રમણીયતા, સુખ અને પ્રેમ-બાધનો બાધ કરતા રહેવું બેઠક છે. એ જ વૈરાગ્ય છે.

વૈરાગ્ય વિના પરમાર્થ નથી

જે લોકો વૈરાગ્ય વિના પરમાર્થ-વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવા ચાહે છે, તે સમજે કે આકાશમાં નિરાધાર દિવાલ ઉઠાવવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કરે છે. તેથી વૈરાગ્યની ભાવના સદાય સાધકે જાગ્રત રાખવી બેઠક છે. વિચારવું બેઠક છે કે જગત્નો કોઈપણ પદાર્થ નિત્ય નથી. ધન-વૈભવ, વિદ્યા-બુદ્ધિ, તેજ-પ્રભાવ, ગુણ ગૌરવ બળ-રૂપ, યૌવન-શ્રી વગેરે સર્વ વસ્તુઓ મૃત્યુની સાથે જ આપણા માટે ધૂળમાં મળી જાય છે. આજ હું પોતાના ધન આગળ જગત્ના લોકો-પોતાના જ ભાઈઓને તુચ્છ સમજી છું. ઉંચી જાતિ કે વિદ્યાને લીધે બીજાઓને તુચ્છ માનું છું. નેતૃત્વમાં પોતાનો કોઈ પ્રતિસ્પર્ધી નથી. વ્યાખ્યાનો અને લેખોથી લોકોને નવાઈ પમાડી દઉં છું. નીતિ અને ચતુરાઈમાં મોટા મોટા રાજનીતિજ્ઞો કરતાં પણ પોતાને મોટો માનું છું. દાનમાં કર્ણની સમાનતાનો ફાંકો રાખું છું બળમાં

લીમ કહેવડાવવા ચાહું છું. કીર્તિમાં પોતાની ખરાખરીમાં
કેાઈને પણ જોવા ચાહતો નથી. શરીર મન-બુદ્ધિ ઉપર
ભારે અભિમાન છે પણ એ ખ્યાલ કરતો નથી કે આ
કાચા ધડાને ફૂટતાં લેશ માત્ર પણ વાર નહિ લાગે. જ્યાં
આ શરીરનો ધડો ફૂટ્યો કે સર્વ જોલ ખતમ થઈ ગયા.
પછી આ દેહની એ દશા થાય છે—

જરે દેહ ભરમ હવે જઈ ગાડે માટી ખાઈ ।

કાચે કૂંભ ઉદક જ્યોં ભરિયા, તનકી ચહી ખડાઈ ॥

—કબીર

પાણીના પરપોટા થયા અને મટી ગયા એ જ આ
શરીરની સ્થિતિ છે—

પાની કેરા બુદ્ધબુદ્ધ, અસ માનુસકી જાતિ ।

દેખત હી છિપ જાયગા, જ્યોં તારા પરભાત

—કબીર

તેટલામાટે કબીરજીએ ચેતવણી આપતાં કહ્યું છે—

કબીર નૌખત આપની, દિન દસ લેહુ ખજાય ।

ચહ પુરપટ્ટન ચહ ગઝી, ખહુરિ ન દેખો આય ॥

સાતોં નૌખત ખાંજતી, હોત છતીસોં રાગ ।

સો મંદિર ખાઝી પડે, બેઠન લાગે કાગ ॥

આજ કાલકે બીયમેં, જંગલ હોગા બાસ ।
 ઉપર ઉપર હલ ફિરે, ઢોર ચરેંગે ધાસ ॥
 હાડ જલે જ્યોં લાકડી, કેસ જલે જ્યોં ધાસ ।
 સખ જગ જલતા દેખકર, ભયે કખીર ઉદાસ ॥
 ઝઠે સુખકો સુખ કહેં માનત હેં મન મોદ ।
 જગત ચખેના કાલકા, કછુ મુખમહં કછુ ગોદ ॥
 હાંકે પરખત ફાટતે, સમંદર ધૂંટ લરાય ।
 તે મુનિવર ધરતી ગલે, કયા કોઈ ગરબ કરાય ॥
 માલી આવત દેખિકે, કલિયાં કરેં પુકાર ।
 ફૂલી ફૂલી ચુનિ લઈ, કાલિ હમારી ખાર ॥
 માઠી કહે કુમ્હાર તે, તૂ કયોં રુંધે મોહિ ।
 એક દિન એસા હોયગા, મેં રુંધોંગી તોહિ ॥
 મરહિંગે મરિ જાયંગે, કોઈ ન લેંગા નામ ।
 ઉજ્જડ જય બસાયંગે, છાંડ બસંતા ગામ ॥
 આસપાસ ચોધા ખડે, સખી બજાવેં ગાલ ।
 માંઝ મહલસે લે ચલા, એસા કાલ કરાલ ॥

જીવનની આ દશા છે. તેટલા માટે ચાર દિનની ચાંદની
 પર નાચવું છોડી દઈ વિષયોથી મન હટાવી લેવું જોઈએ.
 કખીરજીનું એક બીજું પ્રણ બજન યાદ રાખજો—

હમકાં ઝોઢાવૈ ચદરિયા, ચલતી ખિરિયાં ॥

પ્રાન રામ જળ નિકસન લાગે,

ઉલટ ગધ દોઉ નૈન પુતરિયા ॥

ભીતરસે બહાર જળ લાવૈ,

છૂટિ ગધ સળ મહલ અટરિયા ॥

ચારિ જને મિલિ ખાટ ઉઠાઈન

રોવત લૈ ચલે ડગર-ડગરિયા ॥

કહત કખીર સુનો બાઈ સાધો,

સંગ ચલી વહ સૂખી લકરિયા ॥

વિષયોમાં વૈરાગ્ય થયા વિના ઈશ્વરમાં અનુરાગ થઈ શકતો નથી. ઈશ્વરમાં અનુરાગ થયા વિના આનંદની પ્રાપ્તિ થવી અસંભવ છે. અનિત્ય પરિવર્તનશીલ અને ક્ષણભંગુર વિષયોમાં આનંદનો કોઈ સંભવ નથી.

બહારના ત્યાગનું નામ વિષય ત્યાગ નથી.

ઉપરના વિવેચન અનુસાર મનુષ્યે વિષયોનો પરિ-
ત્યાગ કરવા સદા સચેત રહેવું જોઈએ. જરૂર કેવળ ધર-
ખાર, માતા-પિતા, સ્ત્રી-પુત્રાદિને તજીને જંગલમાં ચાલ્યા
જવાનું નામ વિષયત્યાગ નથી. વિષયાસક્તિનો ત્યાગ જ

વાસ્તવિક વિષયત્યાગ છે. જ્યાં સુધી આસક્તિ છે, ત્યાં સુધી ધરખાર વગેરે તજ દેવાથી કાંઈ ખાસ લાભ થતો નથી. આસક્તિ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ મોહથી થાય છે. જ્યાં સુધી બુદ્ધિ મોહથી ઢંકાયેલી છે ત્યાં સુધી વિષયોમાં વાસ્તવિક વૈરાગ્ય થઈ શકતો નથી. તેટલા માટે ભગવાને કહ્યું છે—

યદા તે મોહ કલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિધ્યતિ । .

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥

(ગીતા ૨ । ૫૨)

હું અર્જુન ! જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી કીચડથી નીકળી જશે, ત્યારે તું સાંભળેલા અને હવે પછીથી સાંભળવામાં આવનારા સર્વ વિષયોથી વૈરાગ્યને પામીશ. આ મોહને હટાવવાનો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી મનથી વિષયો તરફની પ્રીતિ દૂર થતી નથી ત્યાં સુધી કેવળ બહારના ત્યાગથી મનનો આ મોહ કદી દૂર થતો નથી.

દાંઢી મૂંછ મુંડાઈકે, હુઆ જી ઘોટમઘોટ ।

મનકો કયોં મૂંડા નહીં જમેં ભરિયા ખોટ ॥

તેથી—

તસ્માત્તત્સાધનં નિત્યમાચેષ્ટવ્યં મુમુક્ષુભિઃ ।

યતો માયાવિલાસાદ્દૈ નિર્વૃત્તં પરમરનુતે ॥

મુમુક્ષુ પુરુષે મનનો મોહ દૂર કરનારા આ યથાર્થ
વૈરાગ્ય સાધનનો નિત્ય અભ્યાસ કરવો જોઈએ, જેથી
માયાના કાર્યરૂપ આ નાશવંત જગત્થી સહજ જ
છૂટકારો મળી શકે.

એક લાલસા

જીવનનું પરમ ધ્યેય સ્થિર થઈ ગયા પછી જ્યારે તેના વિના અન્ય સર્વ લૌકિક-પારલૌકિક પદાર્થો તરફ વૈરાગ્ય થઈ જાય છે ત્યારે સાધકના હૃદયમાં કાંઈક દૈવી ભાવોનો વિકાસ થાય છે. તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ સાત્વિક બનતું જાય છે, ઇન્દ્રિયો વશમાં થઈ જાય છે. મન વિષયોથી હટી જઈ પરમાત્મામાં એકાગ્ર થાય છે. સુખ-દુઃખ, શીત-ઉષ્ણનું સહન સહજમાં થઈ જાય છે, સંસારના કાર્યો તરફ અણુગમો થવા લાગે છે. પરમાત્મા અને તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં તથા સંત-શાસ્ત્રોની વાણીમાં પરમ-શ્રદ્ધા થઈ જાય છે. પરમાત્મા સિવાય ખીજ કોઈ પદાર્થથી મારી તૃપ્તિ થશે, કે મને પરમસુખ મળશે, એ શંકા સર્વથા મટી જઈ ચિત્તનું સમાધાન થઈ જાય છે. પછી તેને એક પરમાત્મા સિવાય અન્ય કાંઈ પણ સાડું લાગતું નથી.

તેની બધી ક્રિયાઓ કેવળ પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે જ થાય છે. તે બધું છોડી દઈ એક પરમાત્માને જ ચાહે છે. એનું જ નામ મુમુક્ષા કે શુભેચ્છા છે. મુમુક્ષા તો તેની પહેલાં પણ જાત્રાત થઈ શકે છે. પરંતુ તે ધણું કરીને અત્યંત તીવ્ર હોતી નથી. ધ્યેયનો નિશ્ચય, વૈરાગ્ય, સાત્ત્વિક સંપત્તિ આદિની પ્રાપ્તિ પછી જે મુમુક્ષુત્વ થાય છે તે અત્યંત તીવ્ર થયા કરે છે ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે મુમુક્ષુત્વના તીવ્ર, મધ્યમ, મંદ અને અતિમંદ—એ ચાર ભેદ બતાવેલ છે. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક ભેદથી ત્રિવિધ ઝહોવા છતાં પ્રકારભેદથી અનેકરૂપ દુઃખો વડે સર્વદા પીડિત અને વ્યાકુળ થઈ જે અવસ્થામાં સાધક વિવેકપૂર્વક પરિગ્રહ (સંગ્રહ) માત્રને અનર્થકારી સમજીને ત્યાગી દે છે, તેને તીવ્ર મુમુક્ષા કહે છે. ત્રિવિધ તાપનો અનુભવ કરવો અને સત્-પરમાર્થ વસ્તુને વિવેકથી જાણ્યા પછી, મોક્ષને માટે ભોગનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા હોવા પછી પણ સંસારમાં રહેવું ઉચિત છે, કે ત્યાગ કરવો ઉચિત છે

× અનેક પ્રકારના માનસિક અને શારીરિક રોગ આદિથી થનારાં દુઃખોને આધ્યાત્મિક, અનાવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ, વજ્રપાત, ભૂકંપ, દૈવ-દુર્ઘટના આદિથી થનારાં દુઃખોને આધિદૈવિક અને બીજાં મનુષ્યો કે જીવમાણીઓથી પ્રાપ્ત થનારાં દુઃખોને આધિભૌતિક કહે છે.

આ પ્રકારના સંશયમાં ઝાલાંખાવાં તેને મધ્યમ મુમુક્ષા કહે છે, મોક્ષને માટે ઈચ્છા થયા પછી પણ એમ સમજવું કે હજી ધણો વખત છે, એવી શી ઉતાવળ છે, સંસારનાં કામો કરી લઉં, ભોગ ભોગવી લઉં, આગળ ઉપર મુક્તિને માટે પણ ઉપાય કરી લઈશ. આ પ્રકારની બુદ્ધિને મંદ મુમુક્ષા કહે છે અને જેમ કોઈ રસ્તે ચાલ્યા જતા મનુષ્યને અકસ્માત્ રસ્તામાં બહુ મૂલ્ય મણિ હાથ લાગે, તે જ પ્રમાણે સંસારનાં સુખ-ભોગ ભોગવતાં-ભોગવતાં જ ભાગ્યવશ કદાચ મોક્ષ મળી જાય, તો મણિ મેળવનાર મુસાફરની પેઠે હું પણ ધનવાન થઈ જઈશ, આ પ્રકારના મૂઢ-મતિવાળાની બુદ્ધિને અતિમંદ મુમુક્ષા કહે છે. અનેક જન્મની તપઃશ્રયા અને શ્રી ભગવાનની ઉપાસનાના પ્રભાવથી હૃદયનાં બધાં પાપ નાશ પામવા પછી ભગવાનની પ્રાપ્તિને માટે તીવ્ર ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તીવ્ર ઈચ્છા ઉત્પન્ન થયા પછી મનુષ્યને આ જન્મમાં જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. 'યસ્તુ તીવ્રમુમુક્ષુઃ સ્યાત્ સજીવન્નેવ મુચ્યતે' આ તીવ્ર શુભેચ્છાનો ઉદય થયા પછી તેને બીજી કોઈપણ વાત ગમતી નથી, જે ઉપાયથી તેને પોતાના પ્યારા પ્રભુના મિલનનો સંભવ દેખાય છે, તે જ ઉપાયમાં તે લોક પરલોક કોઈની પરવા

ન કરતાં લાગી જાય છે. પ્રિય-મિલનની ઉત્કંઠા તેને ઉન્મત્ત બનાવી દે છે. પ્રિયની પ્રાપ્તિને માટે તે તન-મન-ધન, ધર્મ કર્મ સર્વને તજી દેવાને તૈયાર રહે છે. પ્રિયતમની તુલના-માં, તેની દૃષ્ટિમાં અન્ય સર્વકાંઈ તુચ્છ ભાસે છે. તે પોતાની જાતને પણ પ્રિય-મિલનની ઈચ્છા ઉપર ન્યોછાવર કરી નાંખે છે. એવા ભક્તોનું વર્ણન કરતાં સત્પુરુષ કહે છે પ્રિયતમસે મિલનકો જીસકે પ્રાણુ કર રહે હાહાકાર । ગિનતા નહીં માર્ગકી દૂરીકો, વહકુછલી, કીસી પ્રકાર ॥ નહીં તાકતા, કિંચિત્ લી, શત-શત બાધા વિધનોંકીઆર દોડ છૂટતા જહાં બજતે મધુર બંસરી નંદકિશોર ॥

ભૂપેન્દ્રનાથ સાન્યાલ.

પ્રિયતમને માટે પ્રાણોને તો હથેલીમાં લધને ફેરે છે એવા પ્રેમી સાધક ! તેના પ્રાણોની સંપૂર્ણ વ્યાકુળતા, અનાદિ કાળથી લઈને આજ સુધીની સમસ્ત ઈચ્છાઓ તે એકજ પ્રિયતમને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવી લે છે, પ્રિયતમને જલદી મળવા માટે તેના પ્રાણ ઉડવા લાગે છે. એક સજ્જનને કહ્યું છે, કે 'જેમ બંધ તૂટી જતાં જળનો પ્રવાહ ભારે વેગથી વહીને આખા પ્રાંતના ગામોને ખેંચી જાય છે, તે જ પ્રમાણે વિપયતૃષ્ણાનો બંધ તૂટી જતાં પ્રાણોમાં

ભગવત્પ્રેમનો જે પ્રબળ ઉન્મત્ત વેગનો સંચાર થાય છે. તે બધાં બંધનોને ભેરથી તત્કાળ તોડી નાંખે છે. પ્રેમીના અભિસારમાં દોરનારી પ્રણયિનીની પેઠે તેને રોકવામાં કોઈપણ સાંસારિક પ્રલોભનની પ્રબળ શક્તિ સમર્થ થતી નથી. તે વખતે તે અનંતનો યાત્રી બની જાય છે. અનંત પરમાનંદ-સિંધુ-સંગમનો પૂર્ણ પ્રવાસી ઘર-પરિવાર સર્વનો મોહ છોડી દઈ, સર્વ તરફથી મન વાળી લઈ તે કહે છે—

બનબન ફિરના બહેતર હમકો રતન બવન નાહિં બાવે દે
લતા તલે પડ રહેનેમેં મુખ નાહિંન મેજ મુહાવે દે ।
સોના કર ધર શીસ બંલા અતિ, તકિયા ખ્યાલ ન આવે દે
'લલિત કિશોરી' નામ હરિકા જપિ-જપિ મન ગચુ પાવે દે
અખ વિલંબ જનિ કરો લાહિલી કૃપાદ્રષ્ટિ દુક હરો
જમુના-પુલિન ગલિન ગદ્ગદગી બિચરૂ આંઝ રાવેરો ॥
નિસિદ્ધિન નિરખો જુગલ-માધુરી રસિકનતે ભટ ભરો ।
'લલિત કિશોરી' તમ-મન આકૃષ્ટ શ્રીગન ચરન બસેરો
લલિત કિશોરી

એક મંદનંદન, આગ્રા પ્રજાપંકજની આંખી સ્તિ

સિવાય તેના મનમાં બીજી કોઈ લાલસા જ રહેતી નથી.
તે અધીર થઈને પોતાની લાલસા પ્રગટ કરે છે.

એક લાલસા મન મહુ ધારું ।

વંશીવટ, કાલિન્દીતટ નટ નાગર નિત્ય નિહારું ॥

મુરલી તાન મનોહર મુનિ મુનિ તનુ મુધિ સકલ ખિસારું
છિનછિન નિરખિ ઝલક અંગઅંગતિ પુલકિત તન-મનવારું
રિઝઈ શમામ મનાઈ, ગાઈ ગુન, ગુંજ-માલ ગલ ડારું ।

પરમાનંદ બુલિ સિગરોં જગ, શ્યામ હિ શ્યામ પુકારું ॥

—અકિંચન

બસ એજ તીવ્ર શુભેચ્છા છે.

સાધનાનાં વિધ્ન

વૃક્ષિવિક્ક શુભેચ્છા ઉત્પન્ન થયા પછી તે ધણે ભાગે કઢી મંદ પડતી નથી. પરન્તુ આરંભમાં સાધકના માર્ગમાં અનેક વિધ્ન આવ્યા કરે છે. તેથી તે વિધ્નોથી બચવા માટે નિરંતર સચેત રહેવું જોઈ એ, થોડાં મુખ્ય વિધ્નો આ છે.

સ્વાસ્થ્યનો અભાવ.

સહુથી પહેલું વિધ્ન સ્વાસ્થ્ય બગડી જવું. તેથી સાધકે સ્વાસ્થ્યરક્ષણને માટે સંયમ અને નિયમિત ખાન-પાન કરવું જોઈએ. સ્વાસ્થ્ય જ્યાં સુધી ઠીક રહે છે. ત્યાં સુધી મનુષ્ય સાધન કરી શકે છે. રોગપીડિત શરીરથી સાધન બનવું ધણે ભાગે અસંભવ છે જરૂર સ્વાસ્થ્ય જાળવવાનું લક્ષ્ય ભોગ વિકાસ નહિ, પણ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ જ હોવું જોઈએ. પરન્તુ એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે

ધર્શન પ્રાપ્તિ સાધન વિના થઈ શકતી નથી. અને સાધન કરવા માટે સ્વસ્થ શરીરની આવશ્યકતા છે. તેથી સૂવું, કામ કરવું, ખાવું પીવું વગેરેનો એવો નિયમ રાખવો જોઈએ, કે જેથી શરીર સ્વસ્થ રહેવાનો સંભવ હોય, પ્રકૃતિસેવન, નિયમિત વ્યાયામ અને આસનોથી સ્વાસ્થ્યને સારો લાભ થાય છે.

ખાવા પીવાના સંયમ.

ખીજું વિધન આહારની અશુદ્ધિ અને અસંયમ છે. ધણું કરીને ખાવા પીવાના અસંયમથી જ સ્વાસ્થ્ય ખગડે છે. એટલું જ નહિ, પણ નેથી માનસિક રોગ પણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તેટલા માટે આપણા શાસ્ત્રકારોએ આહાર શુદ્ધિ પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. અન્ન અનુસાર મન ખને છે. મનુષ્ય જે પ્રકારનું ભોજન કરે છે, તેનો ભાવ, વિચાર, ખુદ્ધિ અને સ્કુરણાઓ ધણેભાગે તેવી જ થાય છે. જે લોકો માંસ, મધ, આદિ તામસી પદાર્થોનું સેવન કરે છે. તેનામાં નિષ્કૃતતા, ક્રૂરતા અને નિર્દયતા વધારે જેવામાં આવે છે. પ્રાણીઓની વિના કારણ હિંસામાં પણ સાચા હૃદયથી તેને દુઃખ થતું નથી. તામસી-રાજસી આહારથી કામ-ક્રોધ, લોભ, મોહ, અભિમાન, મત્સર આદિ દોષ

ઉત્પન્ન થઈને સાધકના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યને ખગાડી દે છે. જેથી તે સાધનપથથી પડી જાય છે. વિશેષ મર્યાવાળા, વધારે કડવા, ગરમાગરમ, અત્યંત કોરા આહાર રાજસી છે. તથા વાસી, સડેલા, એઠા, અપવિત્ર, દુર્ગંધવાળા વગેરે આહાર તામસી માનેલા છે. અને ત્યાં સુધી સાધકે મશાલાનો વ્યવહાર છોડી દેવો જોઈએ. વિશેષ તો એને મિઠાઈની પણ જરૂર નથી. દહીં નહિ ખાવું જોઈએ. માદક પદાર્થોનું સેવન બીજાકુલ નહિ કરવું જોઈએ. જે આહારમાં બહુ વધારે ખર્ચ આવતો હોય તે આહાર પણ સાધકને માટે ઉપયોગી નથી, ચાહે તે ધનવાન હોય કે ગરીબ, ધનવાન-જે આહારમાં બહુ જ વિશેષ ખર્ચ કરે છે, તો તેને માટે તો તે પ્રમાદ છે જ પરંતુ ગરીબો ઉપર પણ તેનો ખરાબ પ્રભાવ પડે છે. દેખાદેખીથી તેનું મન પણ લલચાય છે, તેની પાસે પેસા હોતા નથી. ઇશ્વરે જે કંઈ કરે છે તેથી તેને બહુમૂલ્ય જોરાઈને માટે અન્યાયથી ચોરી વગેરે કરીને ધન કમાવામાં પ્રવૃત્ત થવું પડે છે. જે ધન અન્યાયથી કમાયેલું છે. તે ધનના અગ્રની મન ઉપર બહુ જ અસર થાય છે. તેટલા માટે આહાર શુદ્ધિમાં જાતિ કરતાં ન્યાય અને ધર્મથી ઉપાર્જિત અમલ

મહત્ત્વ અધિક છે. ચોર, માંસ ભક્ષણ કરનાર, ખીજની ગાંઠ કાપનાર, છળ તથા કપટવાળા, ધુસણીયા, વ્યભિચારી અને અન્યાયી હોયી જાતિવાળા પુરુષ કરતાં સત્યપરાયણ સત્કર્માઈ કરનારા, ઇન્દ્રિય ઉપર કાબુ રાખનાર, ન્યાયી, સરળ શૂદ્રતું પણ અન્ન શુદ્ધ અને પવિત્ર છે. કેમકે તેથી ખુદ્ધિની વૃત્તિઓ ખગડતી નથી. ખની શકે તેટલો અલ્પ આહાર કરવો એ સાચું છે.

સંદેહ

ત્રીજું વિધન છે સાધનમાં સંદેહ. મનુષ્ય એક વાર કોઈના કહેવાથી સાધનમાં લાગે છે. પણ સાધન આરંભ કરતાં જ તેને સિદ્ધિ મળી જતી નથી એથી તે પોતાના સાધનમાં સંદેહ પાડુ જ સારા શ્રદ્ધાળુ પુરુષોમાં પણ ઘણું ભાગે થયા કરે છે. તેની ખુદ્ધિમાં વખતે વખતે એ ભાવના થાય છે કે, ‘ખબર નથી કે ઇશ્વર છે કે નહિ’, જો છે તો મને મળશે કે નહિ, હું જે સાધન કરું છું તે ખરાખર છે કે નહિ, જો ખરાખર હોત તો આજ સુધીમાં મને જરૂર લાભ થયો હોત, માનો ન માનો પણ સાધનમાં કાંઈક ગડખડ છે.’ આ પ્રકારના વિચારોથી તેનું સાધન શિથિલ પડી જાય છે. સાધનની શિથિલતાથી લાભ તેથી પણ

ઓછા થાય છે. જેથી તેનો સંદેહ-પણુ વિશેષ પ્રમાણમાં વધવા લાગે છે. એમ થતાં થતાં અંતમાં તે સાધનથી પડી જાય છે. સાધકે સહુથી પહેલાં તો ભગવાનના અસ્તિત્વમાં દૃઢ વિશ્વાસ કરવો પડે. પછી પોતાનાં સાધન પર શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખીને તેને કરતા જ રહેવું પડે. જેમ ધણી જાતની બિમારીમાં ફસાએલ મનુષ્યને ઔષધ સેવનથી કોઈ એક બિમારી નષ્ટ થઈ હોવા છતાં લાભ મેળુમ પડતો નથી. તેજ પ્રમાણે મળતી પૂર્ણ અંતઃ-કરણમાં જરા જેટલો મળ નાશ થયેલ દેખાતો નથી. પરંતુ એ નિશ્ચય રાખવો જોઈએ કે સાચા સાધનથી લાભ અવશ્ય થાય છે. સાધનમાં મનુષ્ય જેટલો આગળ વધશે, તેટલો જ તેને લાભ અધિક જણાવા લાગશે. પછી તેને એ વાતનો પત્તો લાગી જશે કે ભગવત્ સંબંધી વાતો કેવળ કલ્પના નથી. પરંતુ ચોક્કસ સત્ય છે.

સદ્ગુરુનો અભાવ

એવા યથાર્થ સાધનમાં પ્રવૃત્ત થવા અને ચાલુ રહેવા માટે સદ્ગુરુનો અભાવ જ સાચા સાધનથી સાધકને અપરિચિત રાખે છે. આ વિષય બહુ જ વિચારવા જેવો છે. કેમકે વર્તમાન કાળમાં સાચા ત્યાગી, અનુભવી સદ્ગુરુ

ખહુ જ કમી થઈ ગયેલ છે. એમ તો આજકાલ ગુરુઓની સંખ્યા ખહુ જ વધી ગઈ છે, જ્યાં જોઈએ ત્યાં જ ગુરુઓ અને ઉપદેશકો ઉભયરાય છે. પરંતુ એ ગુરુઓના સમુદાયમાં વિશેષ પ્રમાણમાં દંભી, દુરાચારી, પરધન અને પરસ્ત્રી-કામી, નામ ચાહનારા, પૂજા કરાવનારા, કાંઈ પણ સાધન કરવા વગર પોતાને અનન્યભક્ત, પરમજ્ઞાની, ત્યાં સુધી કે ઇશ્વરસુધી બતાવનાર કપટી મળી આવે છે. આથી સાચા ઉપદેશકોનું પણ આજે મૂલ્ય રહ્યું નથી. આવી સ્થિતિમાં સદ્ગુરુ પસંદ કરવા એ મહા કઠિન વાત છે. તો પણ સામાન્ય કસોટી એ સમજવી જોઈએ કે જે પુરુષ કોઈ પણ હેતુથી ધન ચાહતો નથી. અને કોઈ પણ કારણથી સ્ત્રી કે સ્ત્રી સંગીઓનો સંગ કરવા ચાહતો નથી. જેનો વ્યવહાર સરળ અને સીધો છે. અને જેના ઉપદેશો પ્રમાણે કાર્ય કરવાથી વારતવિક્ક લાભ થતો જોવામાં આવે છે. એવા નિઃસ્વાર્થી પુરુષના બતાવેલા માર્ગે ચાલવામાં કાંઈ હરકત નથી ધન, સ્ત્રી, મંત્ર, ચંત્ર, ભૂત, પ્રેત અને ચમત્કાર આદિની વાતો કરનાર, તથા તેને ચાહવા સમજાવવા અને પ્રચાર કરનારા પુરુષોથી દૂર રહેવું સાફ છે. પરંતુ કોઈ સારા પુરુષને

પામીને તેમણે ખેતાવેલ સાધનને છોડી દેવું પણ ન જોઈએ. જ્યાં સુધી તેનામાં કોઈ ભારેદોષ જોવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તેના પર સંદેહ ન કરતાં સાધનમાં લાગી રહેવું જોઈએ નિત્ય નવા ગુરુ બદલવાથી સાધનમાં ભારે ગડબડ મચી જાય છે. કેમ કે સારા પુરુષ પણ ભિન્ન-ભિન્ન માર્ગોથી સાધન કરનારા હોય છે, લક્ષ્ય એક હોવા છતાં માર્ગ અનેક હોય છે આજ એકના કહેવાથી પ્રજ્ઞાયામ શરૂ કર્યો, કાલ પીત્તની વાત સાંભળી ઉઠ-યોગ સાધવા માંડ્યો. પરમ દિવસે ત્રીજાના ઉપદેશથી નામ-જપ આરંભ કર્યો અને ચોથે દિવસે ચોથાના વ્યાખ્યાનના પ્રભાવથી વેદાંતનો વિચાર કરવા લાગ્યા. આ રીતે ઠેકાણે ઠેકાણે ભટકવાથી અને વાતવાતમાં સાધન બદલતા રહેવાથી કોઈપણ સાધન સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. તેટલા માટે સાધનમાં સદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર એક નિષ્ઠા અને નિયમાનુસાર વર્તવાની ભારે આવશ્યકતા છે.

નિયમાનુસાર વર્તવાનો અભાવ.

નક્કી કરેલા સમયે સૂવું, ઉઠવું, ભોજન કરવું, મનને એકાગ્ર કરવામાં ભારે સહાયક બને છે. નિયમાનુસાર નહિ વર્તવું એ સાધનમાં એક ભારી વિઘ્ન છે.

કોઈ નિયમ ન રહેવાથી દિનચર્યામાં ભારે ગડબડ થાય થાય છે, જીવન પણ એ જ પ્રમાણે ગરબડમાં વીતે છે દિન રાતના ચોવીસ કલાકમાં કમમાં કમ ત્રણ કલાક નિયત સમયે ધૈર્ય ચિંતન અને ધ્યાન માટે અલગ રાખવા બેઠાએ કોઈ ખાસ અડચણને એકી સાથે લાગલાગટ આટલો સમય ન મળી શકે તેમ હોય, તો પ્રાતઃકાળ અને સાયંકાળ બન્ને વખત મળીને સમય બચાવવો બેઠાએ પરંતુ એ સ્મરણમાં રાખવું બેઠાએ કે સમય, સ્થાન, આસન અને પ્રણાલીમાં વારંવાર ફેરફાર ન કરવો બેઠાએ.

પ્રસિદ્ધિ

સાધનમાં એક ભારે મોટું વિધન 'સાધકની પ્રસિદ્ધિ' છે. જ્યારે લોકો જાણી જાય છે, કે અમુક મનુષ્ય સાધન કરે છે, ત્યારે તેના તરફ સ્વભાવિક જ કેટલાક લોકોની શ્રદ્ધા થઈ જાય છે, જેની શ્રદ્ધા થાય છે, તે વખતે વળતે મન, વાણી, શરીરથી તેનો આદર કરવા લાગે છે. જેને આદર કરવા લાગે છે. જેને આદર, માન આદિ પ્રિય હોતાં નથી એવાં મનુષ્ય સંસારમાં કાયમને માટે બહુ જ થોડાં છે. સાધક પણ મનુષ્ય છે, તેને પણ આદર, માન,

પ્રતિષ્ઠા આદિ પ્રિય જણવા લાગે છે. તેથી જેમ જેમ તે મળવા લાગે છે, તેમ તેમ તેની લાલસા અધિક લોકો તરફથી અધિકમાં અધિક સન્માન પ્રાપ્ત કરવાની થવા લાગે છે. તેથી પરિણામમાં તેનું ઇશ્વર સંબંધી સાધન, સન્માન, પ્રતિષ્ઠા આદિ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનના રૂપમાં બદલાઈ જાય છે. જે કાર્ય, જેવી બોલચાલ, જેવું આચરણ, અને જે જાતની કાર્યવાહીઓથી સન્માન મળતું હોય, બસ તે જ કરવું તેના જીવનનું લક્ષ્ય બની જાય છે. તેથી જેમ જેમ તેનું પરમાર્થ સાધન ધંટું છે અને છૂટી જાય છે. તેમ તેમ તેનું તેજ નિઃસ્પૃહતા, ઉદાસીનતા તેની સરળતા, ઇશ્વરીય શ્રદ્ધા અને પરમાર્થસાધના નષ્ટ થતી જાય છે. તેના હૃદયમાં લોકોને રીજાવીને તેમને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથી ખુશામત, કામના, પક્ષપાત, કપટ, અશ્રદ્ધા અને પરમાર્થથી વિરુદ્ધ કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ આદિ સાધન પથમાંથી પાડી નાંખનારા ભાવ સમૂહ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેનાથી તે વિશેષ પ્રભારહિત થઈને પોતાના પ્રશંસકોથી દળાઈ જાય છે. તે પ્રશંસકો પણ પછી પહેલાં જેવા સાચા શ્રદ્ધાળુ રહેતા નથી. તેના આદર સન્માન આપવામાં પણ કપટ ભરાઈ જાય છે અને બન્ને પરમાર્થ

થી સર્વથા પડી જઈ પાપ પંકમાં ફસાઈ જાય છે. શુભ કર્મ અને સદાચાર કરનારાના વિરોધી તામસી પ્રકૃતિનાં મનુષ્ય પણ સંસારમાં હોય છે જ તેને! દ્વેષ તો પહેલેથી જ રહે છે જ, એવા સમયે સાધક અને તેની મંડળીને સર્વ રીતે પુરુષાર્થહીન બેઠને તેને વિશેષ તક મળી જાય છે. તે તેમને છલ બળ કૌશલ્યથી વિશેષ પાડી નાંખવાની ચેષ્ટા કરે છે, જેથી પરસ્પર વેર ઉભાં થાય છે. બન્ને તરફની શક્તિઓ એક બીજાનાં છિદ્ર ખેંચવામાં અને તેના પર મિથ્યા દોષારોપણ કરીને તેમને હલકા પાડવામાં જ ખર્ચાય છે, જેથી જીવન કષ્ટ અને આશાન્તિમય બની જાય છે. સાધકનું સત્ત્વમુખી હૃદય આ વખતે તામસથી ઢંકાઈ જઈ ક્રોધ, મોહ અને દંભથી ભરાઈ જાય છે. આ સર્વ દોષોપર વિચાર કરીને જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી સાધકે પ્રસિદ્ધ થવાની ચેષ્ટા કદપિ કરવી નહિ, પોતાનાં સાધનને બની શકે તેટલું છૂપાવી રાખે, ઉપદેશક કે આચાર્યનું પદ દહી પણ ભૂલથી પણ ન સ્વીકારે, જગત્ના લોકો તેના માં પોતાનાથી કાંઈ વિશેષતા ન સમજે. તેમાં જ તેનું ભલું છે. મતઃપ્રણ કે ભજન સાધનને બનતાં સુધી સાધક પ્રગટ પણ ન કરે અને દેખાડે પણ નહિ. તે લોકોથી

પોતાને શ્રેષ્ઠ પણ ન સમજે, કેમ કે તેથી પણ પોતાનાં અભિમાન અને બીજા તરફ ધૃણા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે. જે સાધક પોતાના સાધનની સ્થિતિથી પોતાને ઉચ્ચ સમજે કે લોકોમાં પ્રગટ કરે છે તે તો પડે જ છે, પરંતુ તે જે સ્થિતિમાં છે તેટલું પણ પ્રગટ કરવામાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પડવાનો ભય રહે છે. સાધકને માટે એ જ સાડું છે. કે તે જે સ્થિતિમાં છે તેનાથી લોકો કમ સમજે, બહારથી નીચા રહીને અંદરથી ઉંચા ચઢતા જવું જ સાધકને માટે કલ્યાણપ્રદ છે.

કુતર્ક

સાધનમાં એક વિઘ્ન છે તર્કબુદ્ધિનું વિશેષ વધી જવું. જ્યાં વાત વાતમાં તર્ક થાય છે ત્યાં સાધનમાં શ્રદ્ધા સ્થિર રહેતી નથી. શ્રદ્ધાનો અભાવ સ્વભાવિક જ સાધનને શિથિલ કરી નાંખે છે જો કે આ દંભ, કપટ પાખંડ અને વ્યવહારનો ડોળ દમામનાયુગમાં નરરૂપધારી વ્યાધૃ ગુરુઓ, ભક્તો અને સાધુ કહેવડાવનારાના ઝુંડાથી બચવા માટે તર્ક બુદ્ધિની ભારે આવશ્યકતા છે. પરંતુ જ્યારે તર્ક વધી જઈ મનુષ્યના હૃદયને અત્યંત શંકાશીલ બનાવી દે છે ત્યારે તેને માટે કોઈ પણ સાધનમાં મન લગાડીને પ્ર

રહેવું અત્યંત કઠિન થઈ જાય છે. તેટલા માટે ભગવાને કહ્યું છે—‘સંશયાત્મા વિનश्यति’ સત્યની ઓળખને માટે તર્ક કરવો ઉચિત છે પણ હઠ અને અભિમાનથી કુતર્કનો આશ્રય લેવો સર્વથી અનુચિત છે જે સાધક શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુના વચનોમાં વિશ્વાસ નથી રાખતા તે સત્યની પ્રાપ્તિ કદી કરી શકતા નથી તેટલા માટે કુતર્કથી સદા બચવું જોઈએ.

સ્ત્યાન યાને ચેષ્ટા છોડી દેવી નહિ.

સાધનમાં એક વિધન છે સ્ત્યાન એટલે કે ચેષ્ટા છોડી દેવી. કેટલાક દિવસ સાધન કરવા પછી મનની એવી દશા થયા કરે છે. કે સાધારણ રીતે સાધક અનેક પ્રકારની અસાધારણ આશાઓને લઈને સાધનમાં લાગે છે, તેની તે આશાઓ જ્યારે થોડા સાધનને લીધે પૂરી થતી નથી ત્યારે તે સાધનથી ઉદાસ થઈને ચેષ્ટારહિત થઈ જાય છે. પણ મન નકામું રહેતું નથી. જ્યારે તે સદ્ ચેષ્ટાથી હઠી જાય છે ત્યારે મન કુચેષ્ટા કરવા લાગે છે. પરિણામમાં તેનું પતન થઈ જાય છે. તેથી કદી ઉત્સાહ-હીન થઈને ચેષ્ટા છોડી દેવી ન જોઈએ.

અલ્પમાં સંતોષ

એક વિધન છે સાધનમાં સંતોષ. એટલે કે અલ્પ લાભને પૂર્ણ લાભ સમજીને સાધન છોડી બેસવું. સાધનમાં લાગેલો મનુષ્ય જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ તેને વિલક્ષણ આનંદ મળે છે. સંસારમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા મનુષ્ય એ આનંદની કલ્પના પણ કરી શકતા નથી. સાધકે અત્યાર પહેલાં આ આનંદનું કદી સ્વપ્ન પણ બેયું ન હતું. એવો આનંદ સાંસારિક પદાર્થોથી મળતા આનંદથી બીજા જ પ્રકારનો અપૂર્વ આનંદ પામીને તે પોતાને કૃતકૃત્ય સમજી લે છે. તે એ વાતને ભૂલી જાય છે, કે તે જે આનંદધામનો પથિક બનેલ છે, તે પરમાનંદનો તો આ એક કણમાત્ર છે. તે જે સ્વર્ગીય રાજપ્રાસાદમાં જઈ રહેલ છે, તેના આગળ આ તો એક બહારની નાની સરખી કોટડીનો એક ખૂણો માત્ર છે. તેટલા માટે તે આ સંસારથી વિલક્ષણ આનંદધામના અપૂર્ણ આનંદને પામીને તેમાં સંતોષ માની લે છે, અને આગળ વધવાની આવશ્યકતા સમજતો નથી. સાધકને પરમાર્થના માર્ગમાં અનેક વિલક્ષણ લક્ષણો બેવામાં આવે છે, કોઈ શાન્તિનો મહાન શાન્ત સમુદ્ર જુએ છે, કોઈ અપૂર્વ આનંદમાં

મનને ડૂબેલું દેખે છે, કોઈને જગત્ અખંડ આનંદથી પરિપૂર્ણ થતું દેખાય છે. કોઈ ને પરમ જ્યોતિનાં દર્શન થાય છે, કોઈ કોઈ વાર અનેક આશ્ચર્યમય સ્વર્ગીય સ્વર સંભળાય છે. કોઈવાર અદ્ભૂત આનંદમય દ્રશ્ય (Visions) જોવામાં આવે છે. અવશ્ય જ એ સર્વ શુભ લક્ષણ છે. પરંતુ તેને પૂર્ણ માનીને સંતોષ કરી લેવો નહિ જોઈએ. થોડી ઉન્નતિ કરીને, ભવિષ્યની ઉન્નતિને માટે પ્રયત્ન ન કરવો એ બહુ જ મોટું વિઘ્ન છે. રરતાની ધર્મશાળાને જ પોતાનું ધર સમજીને જોસી રહેવાથી ધર કદી મળતું નથી.

કામના

સાધનમાં એક વિઘ્ન છે વિષયોની કામના. વૈરાગ્યના અભાવથી જ આ થયા કરે છે. જે સાધકનું ચિત્ત વિષય કામનાઓથી સર્વથા મુક્ત થઈ જતું નથી. તેના સાધન માર્ગમાં મોટાં મોટાં વિઘ્નો આવી પડે છે. કેમકે કામના જ અનુક્રમે ક્રોધ, મોહ, સ્મૃતિનાશ અને જુદ્ધિનાશના રૂપમાં પરિણામ પામીને સાધકનો સર્વનાશ કરી નાંખે છે. ઇન્દ્રિય વિષયોની તરફ દોડનારા ચિત્તનું નિરંતર ભગવદભિમુખી રહેવું અસંભવ છે; તેથી કામનાઓને ચિત્તથી સદા દૂર રાખવી જોઈએ.

પ્રહ્લયર્થનો અભાવ

સાધનમાં એક વિધન છે પ્રહ્લયર્થનું પૂરું પાલન ન કરવું. શરીરની અંદર ઓજસૂ ને માટે પ્રહ્લયર્થની ભારે આવશ્યકતા છે. સાધક પ્રહ્લયારી, વાનપ્રસ્થ યા સંન્યાસી હોય ત્યારે તો તેને પ્રહ્લયર્થનું પૂરી રીતે પાલન કરવું જ જોઈએ. કુમારી બહેનો અથવા વિધવા માતાઓ જે ભગવત્ સંબંધી સાધન કરતી હોય તો તેને માટે પણ આ વાત છે જ પરંતુ વિવાહિત સ્ત્રી પુરુષોએ પણ પરમાર્થ સાધનને માટે બની શકે તેટલું શીલવ્રત પાળવું જોઈએ. એક પુત્ર થઈ ગયા પછી તો શીલવ્રત લઈ લેવામાં ઢીલ કરવી જ ન જોઈએ. પરંતુ પરમાર્થના સાધકોએ પુત્ર ન હોવાની પણ કાંઈ પરવા કરવી જોઈએ નહિ. મનુષ્ય શરીર કેવળ સંતાનોત્પાદનને માટે જ મળેલું નથી. એ તો પશુચોનિમાં પણ થાય છે. આ શરીરથી તો સાધન કરીને પરમધન પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા છે. તેથી સંતાનને માટે પણ બની શકે ત્યાં સુધી શીલવ્રતનો ભંગ નહિ કરવો જોઈએ. વિવાહિત સ્ત્રી પુરુષોએ જરૂર જ શીલવ્રત બન્નેની સંમતિથી ગ્રહણ કરવું જોઈએ. નહિ તો અનેક બતની આપત્તિઓ આવવાનો સંભવ રહે છે. જે શીલવ્રતનો લાભ સમજે છે,

તેઓ બીજાઓને પ્રેમથી સમજાવીને પોતાના મતને અનુકૂળ બનાવી લે. તે પછી યથાસાધ્ય શીલવ્રતનો નિયમ ગ્રહણ કરે, એ સદા સ્મરણમાં રાખવું બેઘર્યે કે જેટલું વધારે પ્રહાર્યનું પાલન કરશે તે તેટલો જ શીઘ્ર પરમાર્થના માર્ગમાં આગળ વધી શકશે.

કુસંગતિ

એક બહુ જ મોટું વિધન છે કુસંગતિ. કુસંગમાં પડીને બહુ જ આગળ વધેલા સાધકોનું પણ પતન જોવામાં આવે છે. જે લોક પ્રત્યક્ષરૂપથી પાપમાં પડેલા છે. તેનો સંગ તો સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે, પરંતુ જે લોક પોતાને સંત, ભક્ત, યોગી કે જ્ઞાની તરીકે ઝાળખાવતા હોય, પણ જેનામાં છળ, કપટ, ભોગવિલાસ, ધન-સ્ત્રીની પ્રીતિ, પરનિંદા, ખરચર્યામાં પ્રેમ, ગર્વ-અભિમાન, ધૂર્તતા-પાખંડ આદિ દોષો જોવામાં આવતા હોય, તેનો સંગ પણ વાસ્તવમાં કુસંગ જ છે. કેમ કે જેનામાં આ સર્વ દોષ હોય છે, તે કદી સાચા સંત, ભક્ત, યોગી કે જ્ઞાની નથી.

કુસંગથી ઈશ્વર, સાચો ધર્મ, સદાચાર અને સાધનમાં અનાદર રૂપે જ થાય છે. પ્રતિદિન એ માંભક્તતા રહેવાથી

‘શું ભર્યું છે સત્સગમાં? ક્યાં છે ઇશ્વર? ધર્મથી શું થવાનું છે? આદિ અશ્રદ્ધા થઈ જાય છે. સદા-સર્વદા વિપયોની વાતો થવાથી તેમાં અનુરાગ, અને પરદોષ-અવણુથી તે લોકોપ્રતિ ધૂણા અને દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્ત્રી, ધન, માન આદિની કામના ઉત્પન્ન થઈને વધવા લાગે છે. દંભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ પારુષ્ય અને અજ્ઞાન આદિ આમુરી સંપત્તિના દોષોનો હૃદયમાં સંચાર થવા લાગે છે સ્વાર્થ અને પાપાંડ વધી જાય છે. ચિત્ત અશાન્ત થઈ જાય છે.

જોવા મનુષ્ય જગત્માં બહુજ થોડા હશે કે જેના-મનમાં કદી ખરાબ વિચાર ઉત્પન્ન થતા ન હોય, કેમ કે ખરાબ સંચિત ઘણે ભાગે સર્વનાં હોય છે, કેવળ શુભ સંચિત હોય તો મનુષ્ય શરીર જ મળી શકતું નથી. માનવ દેહ સંચિત પાપ-પુણ્ય બંનેના કારણથી જ મળે છે. મનમાં વિચાર સંચિત થી થાય છે. પરંતુ જે વિવેકનું બળ હોય તો ખરાબ વિચારો પ્રમાણે કાર્ય થતું નથી તે મનમાં ઉત્પન્ન થઈને ત્યાં જ નાશ પામે છે. પદ્મ જે કુસંગથી એ વિચારોમાં કાંઈક મહાયતા મળી જાય તે ‘તરંગાચિતા અપીમે સંગાત્સમુદાયન્તિ’

પેઠે નાના આકારમાં ઉત્પન્ન થયેલા ખરાબ વિચાર શીઘ્રજ સમુદ્ર ખની જાય છે. અને મનુષ્ય તેમાં નિમગ્ન થઈ ને સાધનથી સર્વથા પડી જાય છે.

કુસંગ કેવળ મનુષ્યોનો જ નથી હોતો. જે દેશ, દૃશ્ય, સાહિત્ય, ચિત્ર, વિચાર, ભાવ કે વચનોથી મનમાં ખુરા ભાવોની ઉત્પત્તિ થાય તે સર્વ કુસંગ છે. એવા રથાનમાં ન રહેવું જોઈએ જ્યાંનું વાતાવરણ તમોગુણી હોય, એવાં નાટક, સિનેમા, ખેલ, ચિત્ર કે અન્ય દૃશ્ય જોવાં ન જોઈએ જેનાથી મનમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અભિમાન દ્વેષ વગેરે વધે. એવાં પુસ્તક કે પત્રો આદિ કદી નહિ વાંચવા જોઈએ જેનાથી ખુરા ભાવોની મનમાં જન્મિતિ થાય. આજકાલના મોટા ભાગના સમાચાર-પત્રોમાં ઘણા ભાગે પરદોષદર્શન, પરનિંદા અને વિષય-લિપ્સાની તરફ મન લગાડનારા લેખ અને ચિત્રો હોય છે. ખની શકે તેટલું તેનાથી બચવું જોઈએ. એવા વિચાર કે ભાવોને સાંભળવા અને મનન કરવા ઉચિત નથી. જેનાથી મનમાં કુસંસ્કાર એકઠા થાય, એવાં વચનોને સાંભળવાં જોલવાં પણ તજ દેવાં જોઈએ જેનાથી ધૃણા, દ્વેષ, વેર કામ, ક્રોધ લોભાદિની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થતી

હોય, ક્રમમાં ક્રમ પરસ્ત્રી સંગી, પ્રમાદી, અકારણદ્વેષી, સંત સાધુ શાસ્ત્રવિરોધી, ઈશ્વરનું ખંડન કરનાર, દંભી અભિમાની, પરનિંદાપરાયણ, લોભી, અન્યાયકારી તથા પારકાં છિદ્રો ખોળનાર પુરુષોના સંગથી તો સાધકોએ બની શકે તેટલું બચવું જોઈએ.

પરદોષદર્શન

સાધનમાં એક વિઘ્ન છે પરદોષદર્શન, સાધકે આ વાતથી કાંઈપણ પ્રયોજન નહિ રાખવું જોઈએ કે ‘ખીજ શું કરે છે!’ તેણે તો આત્મશુદ્ધિમાં નિરંતર લાગ્યા રહેવું જોઈએ. સાધકને પોતાની સાધનાના કાર્યથી એટલી કુરસદ પણ નહિ મળવી જોઈએ જેથી તે ખીજનો એક પણ દોષ જોઈ શકે. જે લોકોને ખીજના દોષ જોવાની આદત પડી જાય છે, તે સાધનપથ પર સ્થિર રહીને આગળ વધી શકતા નથી. સાધકોએ હરિભક્ત શ્રી નારાયણ સ્વામીજીનો આ ઉપદેશ સદા યાદ રાખવો જોઈએ.

તેરે ભાવે જો કરો, ભલો ખુરો સંસાર ।

નારાયણ તૂ જોઈકે, અપનો ભવન ખુહાર ॥

જો દોષ જોઈએ જ નહિ, તો તેની ચર્ચા કરવાની તો કોઈ વાત જ રહેતી નથી. દોષ પોતાના જોવા જોઈએ. અને તેને દૂર કરવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ~

સાંપ્રદાયિકતા

સાધનમાં એક મોટું વિધન સાંપ્રદાયિકતા છે. તેનાથી ખીજની સારી વાતો પણ પોતાના સંપ્રદાયને અનુકૂળ ન હોવાથી ખૂરી જણાવા લાગે છે. તેની એ મતલબ નથી કે સાધક પોતાની ગુરુપરંપરા છોડી દે. અથવા સદ્ગુરુના ખતાવેલા સાધનપથ પર શ્રદ્ધા વિશ્વાસ રાખીને તે પ્રમાણે ન ચાલે. સદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર તેમણે ખતાવેલા માર્ગ પર ચાલવું એ તો સાધકનું અવશ્ય કર્તવ્ય છે. પરંતુ સંપ્રદાયના આગ્રહવશ ખીજની નિંદા કરવી કે ખીજને હીન સમજવા, ખીજના સાધનમાર્ગ કે ઈશ્વરની કલ્પનામાં દોષ દેખાડવા, તેમનું ખંડન કરવું, કેવળ બાહ્ય આચારોને જ મુખ્ય સમજવા આદિ સાધકને માટે કદી ઉચિત નથી.

સાધનના સહાયક

વિધેનાને સાહસ પૂર્વક હઠાવીને ખૂબ દૃઢતાથી સાધનમાં લાગ્યા રહેવું જોઈએ. મહર્ષિ પતંજલિએ કહ્યું છે
સ તુ દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારાસેવિતો દૃઢભૂમિઃ ।

(યોગ • ૨ । ૧૪)

અભ્યાસ દીર્ઘ કાળસુધી નિરંતર આદરની સાથે કરવામાં આવે છે તો તે દૃઢ થાય છે તેમાં ત્રણ વાતો

ખતાવેલી છે, અભ્યાસ દીર્ઘકાલ સુધી કરવો જોઈએ, અને સત્કારથી ખુદ્ધિથી કરવો જોઈએ.

દીર્ઘકાલ સાધન.

અહ્ય સાધનથી યથાર્થ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી, જ્યાં સુધી અભીષ્ટ પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી સાધન કરતા જ રહેવું જોઈએ. પ્રાપ્તિ થઈ ગયા પછી પણ સાધન છોડી દેવાની આવશ્યકતા નથી પહેલાં સાધન કરવામાં આવે છે સાધ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે અને સિદ્ધ થઈ ગયા પછી તે જ સાધન સ્વાભાવિક થઈ જાય છે. જેથી અભીષ્ટ વસ્તુ મળે છે, તેની કૃતજ્ઞતાના કારણથી પણ તેને છોડવાની ઇચ્છા થતી નથી.

જે લોક યોગાક સાધનથી જ બહુ મોટું ફળ ચાહે છે, એવા દિલચોર લોકોને ઘણે ભાગે પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી આ માર્ગમાં તો નિત્ય નવો ઉત્સાહ અને નિત્ય નવો ઉમંગ જોઈએ. જે આળસુ છે, જરાવારમાં થાકી જાય છે, તે આ પથના પથિક બની શકતા નથી. યથાર્થ સાધક તો ખુદ્ધદેવની પેઠે અચળ ભાવ કહે છે.—

દહિાસને શુષ્યતુ મે શરીરં ત્વગસ્થિમાંસં પ્રત્નયં ચ યાતુ ।
અપ્રાપ્ય જોધં બહુકલ્પદુર્લભં નૈવાસનાત્ કાયમનશ્ચ લિપ્યતે

આ આસનપર મારું શરીર સૂકાઈ જાય; માંસ, ચામડી, હાડકાં નાશ પામે, પરંતુ ખડુ કલ્પ દુર્લભ યોગ પ્રાપ્ત કર્યા વિના આ આસનથી કદી ડગીશ નહિ.

એવા સાધક કાળની પરવા કરતા નથી. કેટલો પણ સમય કેમ લાગતો નથી, પણ અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ.

નિરંતર સાધન

દીર્ઘકાળનો એ અર્થ નથી કે સાધન તો વરસો સુધી કરે પરંતુ તેનો કોઈ પણ નિયમ જ નહિ. મનમાં આવ્યું, કુરસદ મળી, કાંઈક કરી લીધું. નહિ તો બે ચાર દિવસ પછી. સાચી અને પૂરી લગની લાગ્યા પછી એમ થઈ જ શકતું નથી. જેને ખડુ જ તરસ લાગી હોય, તેને પાણી સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ ગમતી નથી. જ્યાં સુધી તેને પાણી ન મળે, ત્યાં સુધી તે વ્યાકુળ રહે છે અને ક્ષણે ક્ષણે કેવળ પાણીની જ સ્મૃતિ કરે છે, તે જ પ્રમાણે જે પરમાત્મારૂપ સ્વાતિના ટીપાંનો તરસ્યો છે, તે આત્મકરૂપ સાધકને ક્ષણ વાર પણ કળ પડતી નથી. તે તો દિન રાત તે એક જ ભાવમાં મસ્ત રહે છે. તેની બુદ્ધિમાં યોતાનાં સાધન સિવાય અન્ય સર્વ વિષયોમાં ગૌણતા આવી જાય છે.

સત્કાર અને શ્રદ્ધા

આ પ્રમાણે નિરંતર સાધનમાં લાગેલો સાધક ભારે સત્કારબુદ્ધિથી પોતાનું કાર્ય કરે છે, જે સાધક વેઠમાં પકડેલાની પેઠે સાધન કરે છે અથવા જે બલા ટાળવાના ભાવથી કરે છે, તેની તે સાધનમાં આદર બુદ્ધિ ત્રયા સિવાય સાધનનું પૂરું ફળ મળતું નથી. જે લોકોને ખતાવવા માટે અથવા કેવળ દિલને ખુશ કરવા માટે સાધન કરે છે તેની પણ ખરી રીતે સાધનમાં શ્રદ્ધા નથી.

શ્રદ્ધાળુ સાધનને જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય સમજીને કરે છે, તેટલા માટે સાધકે તે જે સાધનમાં લાગેલો હોય, તેમાં પહેલાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ. શ્રદ્ધા વિનાના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી ભગવાન ગીતામાં કહે છે-

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્ત્રેત્ય નો ઇહ ॥

અશ્રદ્ધાથી કરાયેલો હવન, દાન, તપ કે કોઈ પણ કર્મ 'અસત્' કહેવાય છે. તેનાથી આ લોકમાં કે પરલોકમાં કંઈ લાભ થતો નથી. શ્રદ્ધા એ જ સાધનનું મુખ્ય બળ છે. શ્રદ્ધાહીન સાધકને ડગલે ડગલે સદેહ અને કુતર્કોના ઢગલાથી ગભરાઈને સાધન છોડી દેવું પડે છે-

એકાન્ત વાસ.

જ્ઞાનના સાધકને માટે ભગવાને 'વિવિક્તદેશ સેવિત્વમરતિર્જન સંસદિ' કહીને એકાન્ત સેવન કરવું અને મનુષ્ય સમાજથી અનુરાગ હઠાવવાની આજ્ઞા આપી છે. સાધનને પરિપક્વ બનાવવા માટે એકાન્તસેવનની અત્યંત આવશ્યકતા પણ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી સાધનમાં પૂરી લગની લાગી ન હોય, ત્યાં સુધી બધાં કામકાજ છોડી દઈ, પોતાના ઉપર કોઈ જવાબદારી ન રાખતાં લાંબા સમય સુધી એકાન્તસેવન કરવું, એ મોટા ભાગના સાધકોને માટે ઘણાભાગે હાનિકર્તા થઈ પડે છે, તેટલા માટે નવા સાધકોએ પરમાત્માનું ધ્યાન કે પ્રાર્થના કરવા માટે પહેલાં ચોવીસ કલાકની દિનરાતમાંથી એક કલાક એકાન્ત સેવન કરવું. એકાન્ત મનમાં પ્રમાદબુદ્ધિ કે આળસ, નિદ્રા ન સતાવે તો ક્રમેક્રમે સમય વધારવો જોઈએ. બની શકે તો અઠવાડિયામાં એક દિવસ, મહિનામાં ચાર-પાંચ દિવસ આખા વરસમાં એક મહિનો એવો કાઢવો જોઈએ જે કેવળ પરમાથી સાધન અને ભગવત્ ચર્ચામાં જ વીતે. તેથી મનને જે સાત્વિક ભોજન મળે છે, તેથી માનસિક સ્વાસ્થ્ય સારું રહેવામાં ભારે સહાયતા મળે છે. પરંતુ અભ્યાસ વિના એકાન્ત-

સેવનમાં પ્રમાદ, આળસ, નિદ્રા, કુપ્રવૃત્તિ આદિ તામસિક દોષોને વશ થવાનો ખહુ ભય રહે છે. સાધનનો અભ્યાસ ન થવાથી સમય કાઢવો ખહુ કઠિન થઈ પડે છે. અને નકામા રહેવાથી પ્રમાદ, આળસ તેને ફસાવી લે છે. આજ-કાલ ધણાખરા સાધુ સંન્યાસીમાં ગાંભે, ભાંગ, વગેરે પીવાં, વ્યર્થ ગપ્પા મારવાં, અહીં તહીંની વાતો કરવાની જે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેની પાસે સમય ધણો છે પણ કામ નથી, તેથી કુસંગતિમાં પડીને તે લોકો નાના પ્રકારનાં પુરાં વ્યસનોને વશ થઈ જાય છે. અમીરોના પુત્રો વિશેષે કરીને તેટલા માટે જ ખગડે છે, કે તેની પાસે સમય ધણો રહે છે પરંતુ કામ હોતું નથી. સમય વીતાડવા માટે તેને વ્યર્થનાં કામો કરવાં પડે છે. નહિ તો શું મનુષ્ય જીવનનો અમૂલ્ય સમય પાનાં ચોપાટ, શેતરંજ રમવામાં, ફોગટનાં ગપ્પાં ઉડાવવામાં, તેતર લડાવવામાં, પરચર્યા કરવામાં, આખો દિવસ સૂઈ રહેવામાં, પ્રમાદ કરવામાં અને પાપો બાંધવામાં ગુમાવનાર મનુષ્ય થોડાં મળે છે ? તેથી સાધકે એકાન્ત-સેવનની આવશ્યકતા સમજીને તેને ઈશ્વર ચિંતનના અભ્યાસ માટે વધારતા રહી કોઈને કોઈ જવાબદારીના કાર્યમાં પોતાને જડૂર લગાડી રાખવો જોઈએ. તે કામ

પરોપકારનું હોય કે ધરનું હોય, ઇશ્વરાર્પિત-બુદ્ધિથી આસક્તિ છોડી દઈ કરવામાં સર્વે સત્કાર્ય ઇશ્વર ભજનમાં ગણાય છે. કામમાં લાગ્યા રહેવાથી મનને વ્યર્થચિંતન અથવા પ્રમાદને માટે સમય મળશે નહિ જરૂર કામ કરતી વખતે પણ ઇશ્વરચિંતનને છોડી દેવું નહિ જોઈએ. બલકે ઇશ્વર ચિંતન કરતા રહીને. કામ કરવું જોઈએ. તેથી જ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે- ‘સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધય ચ’ સર્વે સમયમાં મને યાદ કરતો રહે અને યુદ્ધ પણ કર. પોતાની જવાબદારીનાં કર્તવ્ય કર્મને જાણી ખૂઝીને છોડે નહિ, પણ તે કરે ‘ભગવાનનું’ ચિંતન કરતાં કરતાં. પહેલાં ભગવત્ ચિંતન, પછી કર્તવ્ય કર્મ આ પ્રકારે ભગવાનમાં મન લગાડીને ભગવદર્થે કર્મ કરનારાનો ઉદ્ધાર ભગવાન બહુ જ શીઘ્ર કરી દે છે. ભગવાને કહ્યું છે.

તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુ સંસારસાગરાત્ ।

ભવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મધ્યાવેશિત ચેતસામ્

(ગીતા ૧૨ । ૭)

‘હું અર્જુન! તે મારામાં ચિત્ત લગાડનારા પ્રેમીઓનો હું બહુ જ જલદીથી આ મૃત્યુરૂપ સંસાર સાગરથી ઉદ્ધાર કરી દઉં છું’ વાસ્તવમાં સાચું એકાન્તસેવન તો

મનનુ એકાન્ત રૂપથી પરમાત્મામાં લાગી જવું એજ છે. આ આન્તરિક એકાન્તસેવનની પ્રાપ્તિને માટે બાહ્ય એકાન્ત સેવનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

સાધુ વ્યવહાર

સાધકે વ્યવહારમાં સદા-સર્વદા સાધુતા રાખવી જોઈએ. સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ-કષ્ટોને શાન્તિ પૂર્વક સહન કરવાં, ક્રોધનો બદલો ક્ષમાથી આપવો, વેરના બદલે પ્રેમ કરવો, શાપને બદલે વરદાન દેવું, ઝૂઝું કરનારની સાથે બલાઈ કરવી, પોતાને સર્વથી નાના સમજવું પોતાનામાં કોઈવાતમાં પણ મોટાપણાનું અભિમાન ન કરવું, કોઈનો દોષ ન જોવો, કોઈની ધૃષ્ટા ન કરવી, કોઈના દોષોની ચર્ચા ન કરવી, પરસ્ત્રી માત્રને ભગવાનનું કે માતાનું સ્વરૂપ સમજવું, આહાર વિહારમાં સંયમ રાખવો, બહુજ થોડું ખાલવું, જરૂર સિવાય ખાલવું નહિ, સદા સત્ય અને મીઠાં વચન ખાલવાં, બની શકે તેટલી સર્વની યતીયોગ્ય સેવા કરવાને માટે તૈયાર રહેવું, પરન્તુ પોતાનામાં સેવક-પણાનું અભિમાન ન રાખવું, પોતે કરેલી સેવાને પરોપકાર ન સમજતાં તેને અવશ્ય કર્તવ્ય સમજવું, પોતાની સેવામાં ખામીઓ જોવી, અને તેને દૂર કરવા

સચેત રહેવું, સેવાને માટે કોઈના ઉપર ઉપકાર ચઢાવવો નહિ, સેવાનો કાંઈપણ ખદલો લેવો નહિ, દીનતાનો વ્યવહાર રાખવો, સર્વની સાથે નમ્રતાથી વર્તવું, માતા પિતા, ગુરુ વગેરે પોતાનાથી મોટા લોકોને સેવાથી સંતુષ્ટ રાખવાં, પ્રતિષ્ઠા માનની ઇચ્છાનો વિષની સમાન ત્યાગ કરવો, જ્યાં પ્રતિષ્ઠા કે માન મેળવવાનો સંભવ હોય ત્યાંથી દૂર રહેવું. પોતાની ખડાઈ સાંભળવાનો પ્રસંગ જ આવવા દેવો નહિ. ગરીબો ઉપર દયા રાખવી અને તેની સેવાને માટે મોટામાં મોટો ત્યાગ કરવાને તયાર રહેવું. બની શકે ત્યાં સુધી કોઈ પંચાયતોના પ્રપંચમાં પડવું નહિ. સભા-સમિતિઓથી અલગ રહેવું, પરમાર્થમાં અનુપયોગી સાહિત્ય વાંચવું નહિ. વિવાહ અને ઉત્સવ તથા અધિક જનસમુદાયની અંદર બનતાં સુધી બહુ ભેળાવું નહિ. કોઈપણ ખીજના ધર્મની સાથે સરળ વ્યવહાર રાખવો, અને દંભાચારથી બચવાને માટે સદા સાવચેત રહેવું વગેરે માટે સાધુ વ્યવહાર છે. એમાં જે જેટલી ઉન્નતિ કરશે, તે એટલા જ પરમાર્થ સાધનમાં આગળ વધી શકશે.

સાધકોએ આ વાતનું સદા ધ્યાન રાખવું જોઈએ. કે તેના જીવનની ગતિ કંઈ બાજુ જઈ રહી છે. જે દેવી

સંપત્તિની તરફ છે, તો સમજવું કે તેની ઉન્નતિ છે. અને જો આસુરી સંપત્તિ તરફ છે, તે અવનતિ થઈ રહેલ છે. એ જ કસોટી છે. ભક્તિ કે જ્ઞાન કહેવા માત્રનું નથી, એ નિશ્ચય રાખવો જોઈએ. ભક્તિ કે જ્ઞાનના માર્ગ ઉપર જો આગળ વધી રહેલ છે તેનામાં દૈવી* સંપત્તિના ગુણોનો વિકાસ થવો અનિવાર્ય છે.

પાપોથી સાધવાની.

સાધકોએ છેવટે પાપોથી સદાય સાવધાન રહેવું જોઈએ. પાપબુદ્ધિ જ્યારે મનમાં આવે છે, ત્યારે નાના એવાં તરંગની સમાન આવે છે, પરંતુ જો તેને આશ્રય મળી જાય છે, તો તે જ બહુજ જલદ સમુદ્રની સમાન બનીને મનુષ્યને ડબાડી દે છે. તેટલા માટે જરા જેટલા પણ પાપની કદી ઉપેક્ષા કરવી ન જોઈએ. ગમે તો તે શારીરિક હોય. સાપનું કે સશસ્ત્ર ચોરનું ઘરમાં રહેવું એટલું ધાતક નથી. જેટલું જરા સરખી પાપબુદ્ધિનું મનમાં રહેવું છે.

* દૈવી અને આસુરી સંપત્તિનું વિવેચન શ્રી ગીતાના ૧૬મ અધ્યાયમાં જોવું જોઈએ. જની શકે તો પ્રતિદિન તેનો પાઠ અને મનન કરી પોતાનામાં દૈવી સંપત્તિના ગુણોને વધારવા અને આસુરી સંપત્તિના અવગુણો દૂર કરવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

કેટલાક લોકો કહ્યા કરે છે, કે પાપ કરવું એ તો મનુષ્યનો સ્વભાવ છે. અથવા તેના પ્રારબ્ધમાં જ પાપનો યોગ છે, પરંતુ એ વાત સર્વથા અસત્ય છે, પાપ કરવું એ મનુષ્યનો સ્વભાવ પણ નથી તેમ જ પ્રારબ્ધ વિધાન પણ નથી એ તો પાપ કરનારાની યુક્તિઓ છે. જે પાપમાં રત રહેવા છતાં સ્વભાવ કે પ્રારબ્ધ ઉપર દોષ નાંખીને પોતે નિર્દોષ બનવા ચાહે છે. પણ ખરી રીતે તો તે દુર્બળ હૃદયની કલ્પના માત્ર છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ તો પાપોથી બચીને તે સર્વ ઉચ્ચ ભાવોને પોતાની અંદર વિકસિત કરવાનો છે જે તેને પરમ સત્ય વસ્તુની અતિ નિકટ લઈ જનાર છે. પાપ તો વિષય ભોગની આસક્તિને લીધે જ થાય છે. આ આસક્તિનો ત્યાગ કર્યા વિના મનુષ્ય કદાપિ સત્ય વસ્તુને પિછાણી શકતો નથી. વિષયાસક્તિ તો પશુધર્મ છે. મનુષ્યોએ અજ્ઞાનથી તેને પોતાનો સ્વભાવ માનીને પોતાને પરમાર્થથી બહુ જ દૂર હઠાવી દીધેલ છે. તેથી જ આપણને વારંવાર દુઃખોમાં પડવું પડે છે. માટે હૃદયમાંથી જોળી જોળીને ખૂરી વાસનાઓને કાઢી નાંખવી જોઈએ. જરાક પણ પાપને આશ્રય આપવો એ પોતાને સદાને માટે દુઃખદ્રુપ નરકમાં નાંખવાની તૈયારી જ રૂપ છે. મનુષ્યમાં ભગવાને આપેલી એવી શક્તિ

છે, કે તે ચાહે તો પાપના પરમાણુ માત્રથી બચી રહી શકે છે તેટલા માટે ભગવાને આદેશ કરેલ છે કે હે મનુષ્ય ! તું પોતાની જાતને સંભાળીને બધા પાપોના નિવાસસ્થાન દુર્જય કામરૂપ શત્રુનો નાશ કર 'જહિ શત્રું મહાબાહો કામરૂપં દુરાસદમ્' (ગીતા).

પ્રભુપર વિશ્વાસ.

'સાધકને સાધન પથથી ન ડગવા દેવાનો બહુ જ સુંદર ઉપાય 'પ્રભુપર અચળ વિશ્વાસ' છે. જે સાધક પરમાત્માની દયાળુતા, કરુણા, તેનું બિરદ, સુહૃદપણ અને પ્રેમનાં તત્ત્વ જાણીને તેનાપર વિશ્વાસ રાખે છે, તે કદી હતાશ થતો નથી. આપણે જે ડગલે ડગલે સાધનથી પડી જઈએ છીએ તેમાં એક મુખ્ય કારણ પ્રભુમાં વિશ્વાસની ખામી જ છે. ભગવાન કહે છે 'જે મને સર્વ પ્રાણીઓના સુહૃદ સમજ લે છે, તે પરમ શાન્તિને પામે છે.' 'સુહૃદં સર્વ ભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમૃચ્યતિ' (ગીતા ૫, ૨૯) વાસ્તવમાં એ બહુજ સારી વાત છે. પરમાત્માને સુહૃદ જાણી લેવા પછી તેના બળ ઉપર, તેના વિશ્વાસ ઉપર મનુષ્ય પોતાને સબળ સમજીને વિપયાસદિત અને પાપોને દૂર કરવામાં સર્વથા સમર્થ થઈ જાય છે.

આપણે આપણા નિત્યના મુહૂર્ત પરમાત્માને પીછાણતા નથી, એ આપણું મોટું દુર્ભાગ્ય છે. સાધકને એ નિશ્ચય રાખવો જોઈએ કે પરમાત્મા મારા સર્વથી સાચા મુહૂર્ત છે, નિત્યસંગી છે, મને સદા પાપોથી બચાવે છે મારે તો બસ, તેને શરણ થઈને તેમનું જ ચિંતન કરવું જોઈએ. પછી બધા ભાર તેમના ઉપર જ છે. જે સાધક પરમ વિશ્વાસની સાથે એમ કરી લે છે, તે નિઃસંદેહ સમસ્ત વિધનાને ઝાળંગી જઈ પરમાત્માને પામે છે. ભગવાને કહ્યું છે, મારામાં ચિત્ત લગાડનારા મારી કૃપાથી સર્વ પ્રકારનાં સંકટોથી અનાયાસે તરી જાય છે.

મચ્ચિત્તઃ સર્વ દુર્ગાણિ મત્રસાદત્તરિધ્યસિ '

(ગીતા)

ભગવાની આમળ દીનતા

સાધકોને માટે એક બહુ જ ઉત્તમ ઉપાય છે, પરમેશ્વરની આગળ આર્ત થઈને દીનભાવથી હૃદય ખોલીને રોવું ! આ સાધન એકાંતમાં કરવાનું છે. સહુની સામે કરવાથી લોકોમાં ઉદ્દેગ થવાનો અને સાધનના દંભરૂપમાં પરિણામ આવવાનો સંભવ રહે છે. પ્રાતઃકાળ, સંધ્યાસમય, રાતના, મધ્યરાત્રિપછી કે ઉપઃકાળમાં જ્યારે

સર્વથા એકાંત મળે, ત્યારે આસન પર બેસીને મનમાં એ ભાવના કરવી બેઠ્ઠાએ કે ‘ ભગવાન અહીં મારી આગળ ઉપસ્થિત છે. મારી પ્રત્યેક વાતને સાંભળી રહેલ છે. અને મને બેઠ્ઠા પણ રહેલ છે. ’ એ વાત સિદ્ધાંતથી પણ સદા સત્ય છે, કે ભગવાન હરેક સમયે હરેક જગ્યાએ આપણાં સર્વ કર્મોને જુએ છે તથા આપણી પ્રત્યેક વાત સાંભળે છે. ભાવના બહુજ દૃઢ થવા પછી ભગવાનનું જે સ્વરૂપ સાકાર રૂપથી સામે દેખાવા લાગે છે. તેમની પ્રેમની બુદ્ધિ થવા પછી તો ભગવત્કૃપાથી ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન પણ થઈ શકે છે. અસ્તુ

નિયમ સમય અને યજ્ઞ સાધ્ય નિયત સ્થાનમાં પ્રતિદિન નિત્યની પેઠે આસન કે જમીન પર બેસીને ભગવાનને પોતાની સામે ઉપસ્થિત સમજીને આખા દિવસનાં પાપોનું સ્મરણ કરીને તેમની આગળ પોતાના બધા દોષ રાખવા બેઠ્ઠાએ અને મહાન પશ્ચાત્તાપ કરીને આર્તભાવથી ક્ષમા તથા ક્ષીરથી પાપ ન બને, તેને માટે બળની ભિક્ષા માગવી બેઠ્ઠાએ. બની શકે તો ભક્તશ્રેષ્ઠ શ્રી સૂરદાસજીનું આ પદ ગાવું બેઠ્ઠાએ અથવા એ ભાવથી પોતાની ભાષામાં સાચા હૃદયથી નિયમ કરવો બેઠ્ઠાએ.

મો સમ કૌન કુટિલ ખત્ર કામી ।

જિન તતુ દિયો તાહિ ખિસરાયો એસો નમકહરામી ॥
ભરિ ભરિ ઉદર વિષયકો ધાયો જૈસો સૂકર ગ્રામી ।
હરિજન છાંડિ હરિ ખિમુખનકી નિસદિન કરત ગુલામી ॥
પાપી કૌન ખડો જગ મોતે સખ પતિતનમે નામી ।
સૂર પતિકો ઠોર કહાં હૈ મુનિય શ્રીપતિ સ્વામી ॥

હું દીનખન્ધો ! આ પાપી આપના ચરણોને છાડીને
ખીજે ક્યાં જાય ? આપ સરખા અનાથનાનાથ સિવાય
જગત્માં એવું કોણ છે જે મારાપર દયાદષ્ટિ કરે ?
પ્રભો ! મારાં પાપોનો પાર નથી. જ્યારે હું મારાં પાપોની
તરફ જોઉં છું, ત્યારે તો મને ભારે નિરાશા થાય છે કરોડો
જન્મોમાં પણ ઉદ્ધારનું કોઈપણ સાધન દેખાતું નથી.
પરંતુ જ્યારે આપના બિરદની તરફ ધ્યાન જાય છે ત્યારે
તરતજ મનમાં ઠંડક વળે છે. આપના એ વચનનું સ્મરણ
થાય છે, જે આપ રણભૂમિમાં પોતાના સખા અને
શરણાગત ભક્ત અર્જુનને કહ્યાં હતાં—

અપિ ચેત્સુદરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।

સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ।

દ્રૌનતેય પ્રતિજ્ઞનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણુરયતિ ॥

સર્વ ધર્માન્યરિત્યજ્ય મામેકં શરણું વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

અત્યંત પાપી પણ અનન્ય ભાવથી મને નિરંતર ભજે છે તો તેને સાધુ જ માનવો બેઠાં, કેમ કે તેણે અત્યાર પહેલાં કેવળ ભજન કરવાનો જ સારી રીતે નિશ્ચય કરી લીધો છે. તેથી તે શીઘ્રજ ધર્માત્મા બની જાય છે અને સનાતન પરમ શાન્તિને પામે છે. હું અર્જુન ! તું નિશ્ચય પૂર્વક સત્ય સમજ કે મારો ભક્ત કદી નાશ પામતો નથી, હું બાઈ ! તું સર્વે ધર્મોને છોડી દઈ કેવળ એક મારે શરણે થઈ જા. હું તને સઘળાં પાપોથી છોડાવી દઈશ તું ચિન્તા ન કર.

કેટલા ભરના શબ્દો છે, આપના સિવાય આટલી ઉદારતા બીજી કોણ બતાવી શકે છે ‘એસો કે ઉદાર જગમાંહી’ પરંતુ પ્રભો ! અનન્ય ભાવથી ભજન કરવું અને એક આપના જ શરણે આવવું એ તો હું જાણતો નથી મેં તો અનન્ત જન્મોમાં આજસુધી પોતાનું જીવન વિષયોની ગુલામીમાં જ ગુમાવ્યું છે, મને તો તે જ પ્રિય

લાગે છે. હું આપના ભજનની રીત સમજતો નથી. જરૂર વિષયોના વિષયપ્રહારથી અત્યારે મારો જીવ ગભરાઈ ઉઠ્યો છે. નાથ ! આપ પોતાના ધિરદને જોઈને મને પોતાના શરણમાં રાખો અને એવું બળ આપો, જેથી એક ક્ષણને માટે પણ આપના મનમોહન રૂપ અને પાવન નામની વિસ્મૃતિ ન થાય.

હું દીનબન્ધો ! દીનોપરં દયા કરનારો બીજો કોણ છે ?

દીનકો દયાળુ દાનિ દૂસરો ન કોઈ ।

જસોં દીનતા કહોં હોં દેખોં દીન સોઈ ॥

સુર નર મુનિ અસુર નાગ સાહબ તો ધનેરે ।

તો ભૌ જા ભૌં રાવરે ન નેકુ નમન ફેરે ॥

ત્રિભુવન તિહું કાલ વિદિત વેદ વદતિ ચારી ।

આદિ અંત મધ્ય રામ સાહબી તિહારી ॥

તોહિ માંગિ માંગનો ન માંગનો કહાયો ।

સુનિ સુભાવ સીલ સુજસ જયત જન આયો ॥

પાહન પસુ વિટપ વિહગ અપને કરિ લીન્હેં ।

મહારાજ દસરથ કે રંક રાય કીન્હેં ॥

તૂ ગરીબકો નિવાજ ! હોં ગરીબ તેરો ।

ખારક કહિયે કૃપાળુ ! તુલસીદાસ મેરો ॥

હે તિરસ્કૃત ભિખારીઓના આશ્રયદાતા ! ખીજું કોણ એવું છે, કે જે દીનને પોતાની છાતીએ લગાડી પોતાના સમાન બનાવે? જેને આખો સંસાર ધૃણાની દૃષ્ટિથી જુએ છે, ધરનાં માણસો પણ તછ દે છે, કોઈ પણ મોઢથી બાલનાર નથી, જેના આપ થયા છે અને થાઓ છે, તેને તરત ગોદમાં લઈને મસ્તક સૂંધવા લાગે છે. હૃદયની સાથે લગાડીને તેને અભય કરીવે છે. રાવણના ભયથી વ્યાકુળ વિભિષણને આપે ભારે પ્રેમથી પોતાના ચરણોમાં રાખી લીધો. પાંડવ-રાણી દ્રૌપદીને માટે આપ જ વસ્ત્રાવતાર ધારણ કર્યો, ગજેન્દ્રના પોકારથી આપ પેદલ દોડ્યા. એવો કોણ પતિત છે. કે જેણે આપનો પોકાર કરવા છતાં આપની દયા દૃષ્ટિથી વંચિત રહ્યો છે? હે અમયદાતા ! હું દરેક રીતે આપના શરણે છું, આપનો છું મને અપનાવો પ્રભો !

તૂ દયાળુ, દીન હૈં તૂ દાનિ હૈં ભિખારી ।
 હૈં પ્રસિદ્ધ પાતકી, તૂ પાપ-પુંજ હારી ॥
 નાથ તૂ, હૈં અનાથકો, અનાથ કૌન મોંસો ।
 મો સમાન આરત નહિ આરતિહર તોસો ॥

પ્રભૂ તૂ, હૈં જીવ, તૂ હૈ ઠાકુર, હૈં ચેરો ।

તાત, માત, ગુરુ સખા તૂ સખ વિધિ હિતુ મેરો ॥

તોહિં મોહિં નાતે અનેક માનિયે જો ભાવે ।

જ્યોં ત્યોં તુલસી કૃપાણુ ચરન-સરન પાવે ॥

હે પતિતપાવન ! હે આર્તત્રાણુ પરાયણુ ! હે દયાસિંધુ !
સારો નહારો જે કાંઈ છું, તે આપનો છું, હવે તો
આપને શરણે આવી પડ્યો છું, હે દીનના ધન ! હે
અધમના આશ્રય ! હે ભિખારીના દાતા ! મને ખીજી કાંઈ
નહિ જોઈએ. જ્ઞાન-યોગ, તપ-જપ, ધન-માન, વિદ્યા-બુદ્ધિ,
પુત્ર-પરિવાર અને સ્વર્ગ-પાતાળ કેઈ પણ વસ્તુની કે
પદની ઈચ્છા નથી. આપનું વૈકુંઠ, આપનું પરમધામ
અને આપનું મોક્ષપદ મને નહિ જોઈએ. એક વાતની
ઈચ્છા છે, તે એ કે, આપ મને પોતાના ગુલામોમાં ગણી
લ્યો, અકવાર કહી દો કે ‘તું મારો છે,’ પ્રભો ! ગોસાંઈજીના
શબ્દોમાં હું પણ આપની પાસે આ અભિમાનની ભીખ
માગું છું—

અસ અભિમાન જઈ નહિં ભોરે ।

મેં સેવક રઘુપતિ પતિ મોરે ॥

બસ, આ જ અભિમાનમાં ધૂળીને જગત્માં નિર્ભય

વિચર્યા કરું. અને જ્યાં જઈ, ત્યાં મારા પ્રભુના કર-કમળ
સદા મારા મસ્તકપર દેખું.—

હું સ્વામી અનન્ય અવશંખન ! હું મેરે જીવન આધાર ।
તેરી દયા અહૈતુકપર નિર્ભય કર આન પડા હું દ્વાર ॥
જઈ કહાં જગતમેં તેરે સિવા ન શરણુ હૈ કોઈ ।
ભટકા પરખ્યુકા, સખકો, કુછ મિલા ન અપની પતખોઈ
રખના દૂર રહા કોઈને મુઝસે નજર નહિ બેડી ।
ભક્તા ક્રિયા, યથાર્થ સમજયા, સખ મિથ્યા પ્રતીતિ તોડી ॥
હુઆ નિરાશ ઉદાસ, ગયા વિશ્વાસ જગતકે ભોગોંકા ।
પ્રગટ હો ગયા, ભેદ, સહી રમણીય વિષય સુખરોગોંકા ॥
અખ તો નાહીં દીખતા મુઝકો તેરે સિવા સહારા ઔર ।
જલ જહાજકા કૌઆ જૈસે પાતા નહિં ફસરી ઠૌર ॥
કરુણાકર ! કરુણા કર સત્વર, અખ તો દે મંદિરપટખોલ ।
ખાંકી જાંકી નાથ ! દિખાકર તનિક સુના દે મીઠે ખોલ ॥
ગૂંજ ઉકે પ્રત્યેક રોમમેં પરમ મધુર વહુ દિવ્ય-સ્વર ।
તન પુલકિત હો સુમન-જલજલીખિલજયેં સારી કલિયાં ।
ચરણ મૃદુલ ખન મધુપ ઉસીમેં કરતે રહું રંગરલિયાં ।
હો જઈ ઉન્મત્ત, ભૂલજઈ તન મનકી સુધિ સારી ।
દેખું ફિર કંણુ-કણુમેં તેરી છબિ નવ-નીરદ-ધનખ્યારી ॥

હે સ્વામિન્ તોરા સેવક બન, તેરે બલ હોઉં બલવાન ।
પાપ તાપ છિપ જાયેં, હો ભયભીત, મુજે તોરા જન જન ॥

આ ભાવની પ્રાર્થના પ્રતિદિન કરવાથી બહુ ભારે બળ મળે છે. જ્યારે સાધકના મનમાં એવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય છે, કે હું ભગવાનનો દાસ છું. ભગવાન મારા સ્વામી છે. ત્યારે તે નિર્ભય થઈ જાય છે. પછી માયા મોહની અને પાપ-તાપોની કોઈ શક્તિ નથી જે તેની સામે આવી શકે, જે પોલિસનો એક સાધારણ સિપાઈ પણ રાજ્યના સેવકના સંબંધે રાજ્યના બળ ઉપર નિર્ભય ફરે છે, અને ગમે તેવા મોટા માણસને પણ ધમકાવે છે તો જોણે અખિલલોકસ્વામી ‘કર્તુમકર્તુમન્યથા કર્તું સમર્થઃ’ ભગવાનને પોતાના સ્વામી રૂપે મેળવી લીધા તેના બળનો શું પાર છે? એવા ભક્ત પોતે નિર્ભય બની જાય છે, અને જગતના ભયભીત જીવોને પણ નિર્ભય બનાવી દે છે.

પ્રભુને આત્મસમર્પણ.

સાધકને માટે સર્વથી ઉંચું, સહજમાં જ સિદ્ધિ આપનારું સાધન પ્રભુના તરફ આત્મસમર્પણ છે. ભગવાનના ચરણોમાં પોતાની જાતને સોંપી દેવી એ જ સર્વે

શાસ્ત્રોનું ગુપ્ત રહસ્ય અને સમસ્ત સાધનોમાં અંતિમ સાધન છે. સર્વ પ્રકારથી જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, ભક્તિ-કર્મ આદિનો ઉપદેશ કરી ચૂક્યા પછી અંતમાં ભગવાને આ જ ગુપ્ત રહસ્ય પોતાના પ્રિય સખા ભક્ત અર્જુનને બતાવ્યું હતું. આ જ પરમ સાધનથી મનુષ્ય પોતાના જીવનને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિપર પહોંચાડી શકે છે.

આ આત્મસમર્પણનો અર્થ કેવળ જીવનના કર્મોનો ત્યાગ, હાથ પગ બેડીને બેસી જવું એમ નથી, કોઈ લોકો ભૂલથી એમ માની લે છે કે ‘કરવા-કરાવવા વાળા ભગવાન છે, તેમની જ શક્તિ સર્વની અંદર કામ કરે છે. મારું કામ-ફક્ત ચૂપ થઈને બેસી જવાનું છે.’ પરંતુ આ ભારે મોટો ભ્રમ છે. એથી આત્માનું અર્પણ થાય છે. આત્માની સાથે જ અહંકાર, મન, બુદ્ધિ, શરીર સર્વે તેમને અર્પણ થઈ જાય છે. એમ થયા પછી સાધકને એ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થવા લાગે છે કે આ શરીર, મન, વાણીથી જે કાંઈ થાય છે, તે વાસ્તવમાં ભગવાન જ કરાવી રહેલ છે. તેના પહેલાં તે એમ જ સમજતો હતો કે ‘હું’ કરી રહેલ છું’ હવે સમજે છે કે ‘ભગવાન કરી રહેલ છે’ પોતાના કર્તાપણાનો સર્વ અહંકાર ભગવાનના અહંકારમાં મળી

જાય છે. કેમ કે મન, બુદ્ધિ તેમને અર્પણ થઈ ચૂકી છે. મન, બુદ્ધિનું બધું સ્વાતંત્ર્ય અહીં લુપ્ત થઈ જાય છે. હવે ભગવાનનો સંકલ્પ એ જ તેનો સંકલ્પ, ભગવાનના વિચાર તે જ તેના વિચાર અને ભગવાનની ક્રિયા એ જ તેની ક્રિયા છે, જે ભગવાન સંકલ્પરહિત, વિચારરહિત અને ક્રિયારહિત છે તો તે પણ એવો જ છે કેમકે સંકલ્પ, વિચાર, અને ક્રિયા થવામાં જે અંતઃકરણની આવશ્યકતા છે, તે મન, બુદ્ધિરૂપ અંતઃકરણ ભગવાનની વસ્તુ બની ગયેલ છે તેના પર તેનો પોતાનો કાંઈ અધિકાર રહેલ નથી. તેટલા માટે એવા સાધકનો સર્વ કાર્યભાર ભગવાન લઈ લે છે તે કહે છે—‘જેણે મન, બુદ્ધિ મને અર્પણ કરી દીધી છે, તે નિઃસંદેહ મને પામે છે’ ‘મધ્યર્પિત મનો-બુદ્ધિર્મમિવૈષ્યસ્ય સંશયમ્’ પરંતુ તેમાં કર્મ ત્યાગ કરીને નિઃચેષ્ટ થઈ રહેવાનો ઉપદેશ નથી. આ જ મંત્રમાં ભગવાન કહે છે કે ‘નિરંતર માંડું સ્મરણ કર. અને યુદ્ધ પણ કર. ‘સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધય્ય’ આ વાતનું સ્મરણ રાખીને યુદ્ધ કર કે આ સર્વે ભગવાનની લીલા છે. સર્વ કાંઈ તે જ કરાવે છે. હું તો તેના હાથની પુતળી માત્ર છું તે યંત્રી છે, હું યંત્ર છું. જ્યાં ધમાવે છે, ત્યાં

પ્રસન્નતાથી ધૂમું છું, કદી પણ જરા સરખી આનાકાની કરતો નથી અર્જુને ધર્માધર્મના બધા વિચારોનો ત્યાગ કરીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દીધું હતું કે ‘ મારો સંદેહ જતો રહ્યો, હું હવે તમે જે કંઈ કહેશો, તે જ કરીશ. ‘ ગત સંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ’

એવા સાધક કર્મત્યાગ કે સંસારત્યાગની ઈચ્છા અનિચ્છા કરતા નથી. ભગવાનના ખેલનાં રમકડાં બની રહેવામાં જ તે પોતાનું સૌભાગ્ય માને છેકેમ કે આ સમય તેની દૃષ્ટિમાં સંસારનું સ્વરૂપ પહેલાંના જેવું જડ રહેતું નથી, તે સદા સર્વત્ર જુએ છે, કેવળ ચૈતન્યને અને ચૈતન્યની વિચિત્ર લીલાને ને સમસ્ત જગતને હરિનું સ્વરૂપ અને સમસ્ત કર્મોને હરિના ખેલ રૂપે જુએ છે તેથી તે આ ખેલમાં સદા ભળી જઈને હરિરૂપ જગતની સેવા કર્યા કરે છે. પરંતુ તેમાં તેનો એ ભાવ કદી રહેતો નથી કે ‘ હું જગતની સેવા કરું છું, ’ કેમ કે તેનું તો હવે કોઈ કર્તવ્ય જ રહ્યું નથી. પુતળી કર્તવ્યનું જ્ઞાન રાખતી નથી. તે તો સ્વભાવિક જ માલિકના ઇસારા પ્રમાણે નાચે છે. તેને આ કર્તવ્યજ્ઞાનની આવશ્યકતા પણ રહેતી નથી. કેમ કે તેનું દોરી સંચાલન કોઈ બીજા સુજ્ઞાના હાથમાં છે. એવી અવસ્થામાં સંસારના ભોગોની તો વાતજ શી છે?

તે તો અત્યંત તુચ્છ, અને ગણત્રી વગરના છે. તેના તરફ જોવું પણ તે સાધકની ખની જ શકતું નથી. કેમ કે તેતો તેની દૃષ્ટિમાં ભગવાનની લીલા સિવાય કોઈ ખાસ ચીજ જ રહેતી નથી. હંયામાં હંયા લોક પ્રજા તેમનું લીલાક્ષેત્ર છે તે લોકોને માટે પણ તેનું મન ચલાયમાન થતું નથી તે પોતાને સદાને માટે પ્રભુની લીલાના એક રમકડા રૂપ માને છે. સર્વત્ર અખાધિત મનોહર નિત્ય-લીલામાં ભગવાન તેને પોતાના હાથમાં લઈને ગમે ત્યાં રહે પણ તે ખેલાડીના હાથથી અને તેની નજરથી તો તે હઠતો નથી, પછી ખેલની જગ્યાના એક ભાગથી ખીજ ભાગમાં જવાની ઈચ્છા-અનિચ્છા તે કેમ કરે? હા, જો પ્રભુ કદી તેને ખેલથી અલગ થવાનું કહે છે, પોતાની નજરથી દૂર કરવા ચાહે છે, તો તે એ વાતનો સ્વીકાર કરતો નથી. તેથી ભાગવતમાં ભગવાને કહ્યું છે, કે ‘મારો ભક્ત મારી સેવાને છોડીને મુક્તિનો પણ સ્વીકાર કરતો નથી’ ‘દીયમાનં ન ગૃહ્યન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ’

એવો ભક્ત જગત્માં સર્વ કર્મો કરવા છતાં તે કાંઈ કરતો નથી. તેનું સેવાકાર્ય, તેની વેપાર-પ્રવૃત્તિ, તેની રણશૂરતા અને-તેનું જ્ઞાન-વિતરણ સર્વ કાંઈ પરમાત્મા-

ની લીલાનું અંગ હોય છે. તે આ લીલા—અભિનયના એક આજ્ઞાકારી ચતુર પાત્ર થઈને રહે છે. તેની ક્રિયા અને કર્મવાસના અહંકારપ્રેરિત ન હોતાં પ્રભુપ્રેરિત થયા કરે છે. એવા દિવ્ય લીલા—કર્મી ભક્ત શુભાશુભ ક્ષણરૂપ કર્મ—બંધનથી સદાય મુક્ત રહે છે. ભગવાનની પ્રાપ્તિ તો તેને નિત્ય રહે છે જ કેમ કે તેના જીવનનો દોર પણ ભગવાનના હાથમાં રહે છે. મોક્ષ તો દાસત્વને માટે તેના ચરણો તરફ તાકી રહે છે. કોઈ—કોઈવાર તો હઠથી ચરણોને વળગી પડે છે. એક રસિલા ભક્ત કવિએ સુંદર કહ્યું છે—

ધનઃ કામોઽસ્માકં—તવ તુ ભજનેઽન્યત્ર ન રથિ—

સ્તવૈવાંધ્રિદ્વંદ્વે નતિપુ રતિરસ્માકમતુલા ।

સકામે નિષ્કામા સપદિ તુ સકામા પદગતા

સકામાસ્માન્મુક્તિર્ભજતિ મહિમાયં તવ હરે ॥

હું હરે! અમારી તો તમારા ભજનમાં જ ગાઢ રથિ છે. અન્ય કોઈ પણ પદાર્થમાં નથી. તમારા જ ચરણ યુગલોમાં પડ્યા રહેવામાં અમારો અતુલ પ્રેમ છે. હું ભગવન્! તમારો કોઈ એવો અપાર મહિમા છે, કે તે બિચારી મુક્તિ (મોક્ષ) જ્યારે સકામ વિષયકામી લોકોને નાપસંદ કરી નાખે છે, ત્યારે તે જ વખતે પોતાને નિરા-

શ્રિત સમજીને ભારે ઉત્સુકતાથી અમે ભક્તોના ચરણોને વળગી જઈ અમારી ચરણસેવા કરવા લાગે છે.

ચરણ સેવિકા ખનવા છતાં એવા ભક્ત તે મુક્તિની ચુંગાલમાં ફસવાઈ જતા નથી. આ જાતના ઉંચા સાધકોની ખધી જવાબદારી સ્વભાવતઃ ભગવાનના ઉપર જ રહે છે. ભગવાને અર્જુનની આગળ પ્રતિજ્ઞા કરીને કહ્યું છે, ‘હું તને મુક્ત કરી દઈશ, તારે કોઈ ચિંતા નથી’ ‘અહમ્ ત્વા મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ’ અમે ભારે મંદ-બુદ્ધિ મનુષ્ય છીએ, અવિશ્વાસુ અને અશ્રદ્ધાળુ છીએ, વિવિધ પ્રલોભનમાં પડીને વ્યર્થ મનોરથ થતા રહેવાથી અમારું મન સંદેહથી ભરાઈ ગયું છે. ભોગ-મુષોની તુચ્છ સ્પૃહા અને ધર્મ-કર્માદિના સાધનોથી આ મુષોને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય ખતાવનારી પુષ્પિતા વાણીએ અમને મોહિત કરી દીધા છે તેથી અમે ભગવાનની આ પ્રેમપૂરિત મહાન્ પ્રતિજ્ઞાવાણી પર પરમ વિશ્વાસ રાખીને અનન્ય ભાવથી તેમનું શરણુલેતા નથી. તેથી વારંવાર એક કટથી બીજા કટમાં પૂડતા રહી સંકટમય અશાન્ત છવન વિતાવી રહ્યા છીએ. પથબ્રષ્ટ પચિકની પેઠે શ્રાન્ત-કલાંત થઈને કિંકર્તવ્યમૂઢ થઈ રહ્યા છીએ. વાસ્તવમાં આ અમારી ભારે દયાજનક દશા છે. આ સ્થિતિથી છૂટકારો મેળવવા

માટે અમારે પોતાની દૃઢ સંકલ્પશક્તિ વડે ભગવાનને આત્મસમર્પણ કરવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પોતાનાં પ્રત્યેક કર્તવ્યના મૂળમાં ભગવત્ પ્રેરણા સમજવી, પ્રત્યેક સુખ દુઃખને ભગવાનનું દયાપૂર્ણ વિધાન સમજીને તેમાં સંતુષ્ટ રહેવું. તથા નિરંતર તેમનું સ્મરણ કરતા રહી પ્રત્યેક કર્મ કોઈ ઇચ્છા-અભિલાષા વિના ન્યંત્રવત્ કરતા રહેવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

પરંતુ કેવળ મુખથી જ ‘હું તમારે શરણે છું’ ‘હું તો તમને આત્મસમર્પણ કરી ચૂક્યો છું’. વગેરે શબ્દો કંઈ દેવા માત્રથી કાંઈ પણ થતું નથી. પોતાનું માનેલું સર્વસ્વ તેમને અર્પણ કરી દેવું જોઈએ. અહંકાર, મન, બુદ્ધિ, શરીરના પ્રત્યેક સંકલ્પ, પ્રત્યેક ચિંતન, પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક કામના અને પ્રત્યેક કર્મ સર્વ કાંઈ તેમને અર્પણ કરી દેવું જોઈએ ભોગોની તરફ દોડતાં મન અને ઈંદ્રિયોને પાછાં વાળીને તેમની ગતિ સર્વથા ભગવાનની તરફ કરી દેવી પડશે. એમાં કાંઈ સંદેહ નથી, કે એકવાર ભગવાનું શરણ ગ્રહણ કરવા પછી મનુષ્ય સમસ્ત ભયથી છૂટી જાય છે. આદિકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિની કવિતામાં ભગવાન શ્રીરામનાં આ વચનો સર્વથા સત્ય છે—

સકૃદેવ પ્રયત્નાય તવાસ્મીતિ ચ યાચતે ।

અભયં સર્વ ભૂતેભ્યો દદામ્યેતદ્ વ્રતં મમ ॥

(વા. રા. ૬ । ૧૮ । ૩૩)

‘જે કોઈ પ્રાણી એકવાર પણ મારે શરણે થઈને
એમ કહે છે કે ‘હું તમારો છું’ તો હું તેને અભય કરી
દઉં છું. આ મારી પ્રતિજ્ઞા છે.’

ભગવાનના આ વ્રતમાં કોઈ સંદેહ નથી. એક વાર
ભગવાનની તરફ આત્મ-સમર્પણ થઈ ગયા પછી જીવ
સદાને માટે અવશ્ય જ નિર્ભય થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં
આત્મસમર્પણ એક જ વાર થાય છે. સમર્પણનો અર્થ દાન
છે. દાન અને ગ્રહણ એક જ કાળમાં એક જ વાર થયા કરે
છે, જ્યાં એકવાર થઈ ગયું તે સદાને માટે જ થઈ ગયું.
પરંતુ આપણે એકવાર તેમને આત્મસમર્પણ કરીએ છીએ જ
ક્યાં? આત્મ-સમર્પણ કે શરણનું નામ જાણીએ છીએ,
અર્થ જાણતા નથી. અમારું જ્ઞાન, ધ્યાન ભજન કાં તો
લોક દેખાવનું થાય છે અથવા તો ભોગોને માટે (સકામ)
થાય છે. આપણા મનની વૃત્તિઓ તો જેમ નદીઓ
સમુદ્રમાં જઈને મળે છે તેમ સદા સંસારસાગરમાં જઈને
પડતી રહે છે. એવી અવસ્થામાં આપણે નિર્ભય કેવી રીતે

થઈ શકીએ. અંતર્યામી ભગવાન કાંઈ બનાવટી વાતોમાં ફસાય ? સાચું કહીએ તો આપણે જાત-જાતના ભયમાં ફસાએલા છીએ. પુત્રના મરણનો ભય છે, ધન જવાનો ભય છે કીર્તિના નાશનો ભય છે. જૂઠી આખરનો ભય છે, શરીરનાશનો ભય છે, ધર-સમાજ નાશ થવાનો ભય છે. એક ભય હોય તો બતાવી શકાય પણ આપણે પોતાની આરે તરફ લયતું દળ એકઠું કરી રાખ્યું છે તેથી આપણે આજ તમાકુ સરખી તુચ્છ ચીજ છોડવામાં પણ સ્વાસ્થ્યનાશનો ભય રહે છે સર્વથા હાનિકારક રૂઢી તોડવામાં પણ લોકલાજ અને સમાજનો ભય લાગે છે. સાચી વાત કરવામાં પણ રાજ્યનો ભય રહે છે આ સર્વ ભયોને લીધે આપણે નાના પ્રકારનાં પાપોમાં રમ્યા કરીએ છીએ. આ જ આસુરીભાવ છે. જ્યાં સુધી આ આસુરી-ભાવોમાં ફસાઈ રહીને પાપ એકઠું કરીએ છીએ ત્યાં સુધી ભગવાનને શરણે કેમ થઈ શકાય ! ભગવાને તો સ્વયં કહ્યું છે—

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપદન્તે નરાધમાઃ ।

માયયાપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવ માશ્રિતાઃ ॥

(ગીતા ૭. ૧૫)

‘માયાએ જેનું જ્ઞાન હરણ કરી લીધું છે, એવા પાપી, આસુરી સ્વભાવનાં નરાધમ મનુષ્ય મારે-ભગવાનને શરણે આવી શકતાં નથી. ’

આ સર્વે ભયોના દળનું દલન કરીને સર્વને પગ તળે કચરીને દૃઢ અને અવિરામ ગતિથી આગળ વધવું પડશે, ત્યારે આપણે નિર્ભય શરણપદના અધિકારી થઈશું.

એક દૃષ્ટાંત.

કેટલાક લોકો પરદેશમાં દુઃખી થઈને પોતાને ઘેર જવા આહતા હતા. તેનું ધર હિમાલયની તળેટીમાં ઉત્તર તરફ હતું, પરંતુ તેમણે એ વાતને ભૂલી જઈને દક્ષિણ તરફ ચાલવાનું શરૂ કરી દીધું. ઘેર જવાની લગત બહુ જ ભેરની હતી. તેટલા માટે તેઓ તે ઉલટા માર્ગ પર ખૂબ દોડવા લાગ્યા. તેમના ખેચાર સાથી જેમને સાચા માર્ગનું જ્ઞાન હતું, તેઓ ઉત્તર તરફ જતા હતા રસ્તામાં તેમની પરસ્પર ભેટ થઈ ગઈ! સાચા રસ્તે સીધા ધર તરફ જનારા લોકોએ ઉલટા રસ્તે જનારા લોકોને પૂછ્યું ‘ભાઈ તમે સર્વે ક્યાં જાઓ છો ’ તેમાંના કોઈએ કહ્યું ‘ અમે અમારે ઘેર જઈએ છીએ. તેમના દેશના અને એક જ ગામના તે લોકો હતા. તેમણે કહ્યું ‘ ભાઈ ધરનો રસ્તો તો અમે

જે રસ્તે જઈએ છીએ તે જ છે. તમે તો સર્વે ઉલટે રસ્તે દોડીને ધરથી વધારે દૂર જઈ રહેલ છો. ખડુ દૂર નીકળી જશો, તો પાછા ફરવામાં ઘણી તકલીફ પડશે. આ રસ્તામાં કોઈ ઠેકાણે તમને વિશ્રામ કરવાની જગા મળશે નહિ. વૃક્ષની શીતળ છાયા કે શાન્તિ આપનાર ઠંડું પાણી તો આ તરફ છે જ નહિ. ભારે ભેરથી લૂચાલી રહી છે. આખું શરીર અટકી જશે, થાકીને હોરાન થઈ જશે તરસને માટે પ્રાણ તલબવા છતાં પણ કોઈ ઠેકાણે સરોવરનું દર્શન થશે નહિ. તેટલા માટે આ દુઃખદાયી વિપરીત માર્ગને છોડીને અમારી સાથે સીધે રસ્તે ચાલો, વિપરીત માર્ગે જનારાઓમાંના ઘણાએ તો એ વાતને સાંભળવા પણ ઈચ્છા ન બતાવી. તેની સમજમાં તો આ વાતો સાંભળવામાં વખત જશે અને સુખરૂપ ઘેર પહોંચવામાં મોડું થશે, એમ લાગ્યું. કેટલાકે વાત તો સાંભળી પરંતુ વિચાર કરતાં તેમને આ વાતમાં કંઈ સાર દેખાયો નહિ. તેઓ પણ ચાલતા થયા. કેટલાક લોકો ઉભા રહી વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમણે સીધા રસ્તા તરફ ફરીને બેયું, ચોડીવાર ત્યાં જ ઉભા રહ્યા, સાથે ચાલવાની ઈચ્છા પણ થઈ, તેમને પોતાનો રસ્તો ઉલટો છે એમ ખાતરી થઈ. પરંતુ તેઓ મોહવશ જૂના

સાથીઓનો સાથ છોડી શક્યા નહિ. તેથી પોતા માર્ગમાં શંકાશીલ હોવા છતાં તે ઉલટા માર્ગે જ ચાલવા લાગ્યા. આ લોકોમાંથી કેટલાક તો આગળ જઈને અટકી ગયા. અને ખૂબ વિચાર કરીને પાછા ફરી ગયા અને કેટલાક પોતાના જૂના મિત્રોના મતમાં મળી જઈ તે જ ઉલટા માર્ગે ચાલતા થયા, કોઈ થોડા જ એવા નીકળ્યા કે જે તેમની વાતો સાંભળતાં જ સાવધાન થઈને એકદમ પાછા ફર્યા અને થોડા વખતમાં જ સુંદર સ્વચ્છ અને પ્રકાશમય રસ્તો અને સામે જ પોતાનું ઘર જોઈ પરમ સુખી થઈ ગયા. પછી પાછળની બાબતો જોવાની પણ તેમને ઇચ્છા થઈ નહિ. જુના સાથીઓએ ખૂબો પાડીને પાછા ફરવાનું કહ્યું પરંતુ તેમના તરફ મોઢું ફેરવ્યા સિવાય જ તેમને કહી દીધું કે 'ભાઈ અમે આ સુંબરૂપ માર્ગથી પાછા ફરી શકતા નથી. રસ્તા પર આવતાં જ અમને અમારું ઘર સામે દેખાવા લાગ્યું છે. ઘરની પ્રીતિ હવે તો અમને પાછા ફરવા દેતી નથી.' તેઓ પાછા ફર્યા નહિ. અને દુઃખ તથા મુશ્કેલીઓથી છૂટીને તરત પોતાને ઘર પહોંચીને સદાને માટે સુખી થઈ ગયા.

આ પ્રમાણે આ સંસારમાં પણ ચાર પ્રકારનાં મનુષ્ય છે—પામર. વિષયી, મુમુક્ષુ અને મુક્ત, પરમ અને નિત્ય

સુખરૂપ પરમાત્માની ઝોળ સર્વ કરે છે, સર્વે સુખની શોધમાં દોડે છે, પરંતુ મોટા ભાગના મનુષ્ય પથભ્રષ્ટ થઈને વિપરીત માર્ગે જ ચાલે છે, તેથી તેને સુખને બદલે વારંવાર દુઃખ-કષ્ટોના શિકાર બનવું પડે છે. કોઈ ઠેકાણે શાન્તિ-સુખનું દર્શન થતું નથી. એમાના જે લોક સન્માર્ગ પર ચાલનારા સદાચારી સંત-મહાત્માઓની વાણીને સાંભળવી જ વ્યર્થ સમજે છે, ચોવીસે કલાક 'હાય ધન, હાય પુત્ર, હાય સુખ, હાય ભોગ, હાય કીર્તિ' વગેરે માટે તલસતા રહી ભટકે છે, ક્યાં જાય છે, તેના તેને પોતાને પણ કાંઈ પત્તો નથી. તો પણ અંધની પેઠે ચાલ્યા જ કરે છે. એ તો પામર મનુષ્ય છે. બીજે જે વિષયી પુરુષ છે, તે કદી કદી પ્રસંગવશાત્ અકારણ કૃપાળુ સંત મહાત્માઓ પાસેથી કાંઈ પરમાર્થની વાતો સાંભળી તો લે છે, પરંતુ તેમાં તે લોકોને કાંઈ સાર દેખાતો નથી. ત્રીજે મુમુક્ષુ છે, પરંતુ તેમાં ખાસ કરીને બે શ્રેણીઓ છે. મંદ અને તીવ્ર. જે મંદ મુમુક્ષુ છે, તે સત્સંગમાં પરમાર્થની વાતો મન લગાડીને સાંભળે છે, સન્માર્ગે ચાલીને ભગવત્પ્રાપ્તિની ઇચ્છા પણ કરે છે, માર્ગની તરફ થોડો વખત મોઢું ફેરવીને એટલે કે સંસારના બાહ્ય ભોગોથી મનની ગતિને ક્ષણને માટે રોકી લઈ ઈશ્વરની તરફ લગાડવા પણ ચાહે છે પરંતુ ...

વિષયી પુરુષોના સંગથી પાછો મોહમાં પડીને પોતાની જૂની ચાલ છોડી શકતો નથી. અને વિષયોમાં જ દોડવા લાગે છે. પરંતુ જે તીવ્ર મુમુક્ષુ હોય છે, તે એકદમ મનની ગતિને સર્વથા ઈશ્વરોન્મુખી કરી દે છે. આ બાબુ એકવાર દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક પૂર્ણરૂપથી લાગી ગયા પછી ભગવાનની સન્મુખ થઈ ગયા પછી મનુષ્યને કોઈ વિલક્ષણ જ આનંદ મળવા લાગે છે, પરમાત્મારૂપ પરમાનંદતું નિત્ય સ્થાન તેને અત્યંત સમીપ પોતાની અંદર બહાર સર્વ જગાએ દેખાવા લાગે છે, તે પછી કોઈ રીતે પણ સંસારના બાહ્યરૂપની તરફ મન લગાડી શકતો નથી એને જ પરમાત્માની સન્મુખ થવું કહે છે આપણે લોકો બાહ્યભાવને—મુખના શબ્દોને જ આત્મસમર્પણ સમજીને શાસ્ત્રવચનોપર સંદેહ કરવા લાગીએ છીએ અને વિચારીએ છીએ કે ‘અમે તો કોઈ વખતે એકવાર ભગવાનના શરણાગત થઈ ગયા હતા, આત્મસમર્પણ કરી દીધું હતું, પરંતુ હજી સુધી અમારો ઉદ્ધાર થયો નહિ, તેથી સંભવ છે કે વાલ્મીકિ રામાયણનો આ શ્લોક પ્રસિદ્ધ હોય કે કેવળ રોચક વાક્ય પણ હોય? પરંતુ એ વિચારતા નથી, કે એકવાર પૂર્ણ આત્મસમર્પણ થઈ ગયા પછી કોઈ પ્રકારનો ભય કે પોતાના ઉદ્ધારની ચિંતા જ કેવી રીતે

થઈ શકે? ભગવાનને આત્મસમર્પણ કરનારને કોનો ભય અને તેનો કેવો ઉદ્ધાર? જો ભય કે ઉદ્ધારની ચિંતા છે, તો આત્મસમર્પણ જ ક્યાં થયું? દોષ ભરેલા છે આપણી અંદર, જોઈએ છીએ આપણે રાત-દિન જગતના ભોગ સુખ અને તૃપ્તિની અસંખ્ય બાહ્ય વસ્તુઓ, સુખ છે તેનામાં અને સંદેહ કરે છે ભગવાન અને ભક્ત શિરોમણિ ઋષિઓના અનુભવનાં વાક્યો પર! કેવી વિચારોની વિડમ્બના છે!

આત્મસમર્પણને માટે પોતાને દુષ્કૃત-પાપર્થ બચાવીને આસુરી ભાવનો આશ્રય છોડી દઈ મારાવરે કરાયેલ જ્ઞાનને સત્કર્મ અને ઉપાસનાથી પુનઃ મેળવવું પડશે. અને તે જ્ઞાન વડે પરમાત્માના સ્વરૂપને નિશ્ચલ એક નિશ્ચયથી પોતાનું જીવન તેને અર્પણ કરી દેવું પડશે. એ જ એકવાર ભગવાનની સન્મુખ થવું કહેવાય છે, ભગવાનની સન્મુખ થતાં જ તત્કાળ સર્વે પાપપુંજ ભસ્મ થઈ જાય છે, અને તે મનુષ્ય તેજ શાશ્વતી શાન્તિરૂપ પરમપદને પામે છે. જ્યાંથી ફરી કદી તેનું સ્ખલન થતું નથી. પાપોને છોડવાની એ મતલબ નથી કે બધા પાપોનું ફળ ભોગવી લીધા પછી હું ભગવાનનું શરણ લઈશ. તેનો અર્થ એ જ છે કે અત્યારથી જ પાપોને છોડી દઈ પોતાનું અવશેષ જીવન ભગવાનને એક નિશ્ચયથી અર્પણ કરી દેવું

બેઠ્યો પછી તો ભગવાન પોતે જ સંભાળ લે છે. ભગવાને સ્વયં કહેલ છે—

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।

સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ।

કૌન્તેય પ્રતિજ્ઞનીહિ ન મે ભક્ત પ્રણુરયતિ ॥

(ગીતા ૯.૧૩૦-૩૧)

અત્યંત દુરાચારી પણ બે અનન્યભાવથી મને ભજે છે, તો તેને સાધુ માનવો બેઠ્યો, કેમ કે તેણે ભવિષ્યને મારે કેવળ મને જ ભજવાનો નિશ્ચય કરી લીધો છે. તેને કેવળ સાધુ માનવો જ નહિ બેઠ્યો, તે વાસ્તવમાં બહુ જલદીથી ધર્માત્મા બની જાય છે અને તે નિત્ય-પરમ શાન્તિને પામે છે. હું આ સત્ય વિશ્વાસ આપું છું, કે મારા ભક્તનો કદી નાશ થતો નથી.

ભગવાનના આ ભારે ભરોસાનો વિશ્વાસ કરીને નિત્ય પોતાની અત્યંત સમીપમાં રહેનારા, પોતાની અંદર જ વસનારા તે પરમાત્માને જ્ઞાનદ્વારા જાણીને તેનું શરણ ગ્રહણ કરવું બેઠ્યો. અશ્રદ્ધા, આળસ, નિરુદ્ધમ, ભય, સંશય, જડતા, અવિશ્વાસ આદિ દોષોને સર્વરીતે તિલાંજલિ દઈને ભારે ઉત્સાહથી ભગવાનની વિશ્વલીલામાં રમકડાં

બનવાની ભાવના કરીને અગ્રેસર થવું જોઈએ. ભગવાનના દિવ્ય મંદિરનાં દ્વાર સર્વને માટે સદા સર્વદા ખુલ્લાં છે. જે તેને ચાહશે તે તેને જ મળશે. જે તેનાથી પ્રેમ કરશે, તેના તરફ પ્રેમ કરશે. અવશ્ય જ્ઞાનવિના તેમના ત્રિગુણાતીત સ્વરૂપનો પત્તો નહિ લાગે. અને તેમના તે સત્ત્વગુણથી પણ ઉંચે અતિ વિલક્ષણ અનિવેચનીય સ્વરૂપનો પત્તો લાગ્યા વિના યથાર્થ આત્મસમર્પણ પણ થઈ શકતું નથી. પરંતુ કેવળ શુષ્ક જ્ઞાનથી પણ ત્યાં સુધી પહોંચવામાં મોટી-મોટી હરકતો છે. જ્ઞાનની સાથે પ્રેમામૃતની રસધારા અવશ્ય જ વહેતી રહેવી જોઈએ. પ્રેમવિના-પરાભક્તિ વિના કેવળ બ્રહ્મભૂત થવાથી જ ભગવાનના યથાર્થ સ્વરૂપનું તત્ત્વતઃ જ્ઞાન થતું નથી.

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્ ॥

ભક્ત્યા મામભિજનાતિ યાવાન્યથ્વાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।

તતો મામ્ તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદ્દનંતરમ્ ॥

(ગીતા ૧૮ । ૫૪. ૫૫)

બ્રહ્મભૂત થવાથી પ્રસન્ન ચિત્તવાળો પુરુષ કોઈ વસ્તુને માટે શોક કરતો નથી, તેમ કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા પણ કરતો નથી. ત્યારે સર્વભૂતોમાં સમભાવથી રહેલો તે પુરુષ મારી (પરમાત્માની) ‘પરાભક્તિ’ ને પામે છે. એ પરાભક્તિ દ્વારા મને (પરમાત્મા) ને તત્ત્વથી સારી રીતે

જાણે છે આ પ્રકારે તું જે અને જેટલા પ્રભાવવાળો છે. તે મને ભક્તિદ્વારા તત્વથી જાણીને તુરત મારામાં પ્રવેશ કરી જાય છે.

તેથી પ્રેમથી ભગવાનનું સ્મરણ કરતા રહી તેમને આત્મસમર્પણ કરવાની ભાવનાને પ્રબળ ઇચ્છા શક્તિ વડે દિવસે દિવસે વધારવી જોઈએ. આત્મસમર્પણની ઇચ્છા જેમ જેમ બળવાન થશે, તેમ તેમ પરમાત્માના દરબારના દરવાજા આપો-આપ ખુલ્લતા રહેશે અને અતમાં હૃદયસ્થિત શ્રી વિષ્ણુના ચરણથી ભવ ભય નાશિની અલૌકિક સુંધા-ધારા ઉત્પન્ન થઈને જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને પ્રેમરૂપ ત્રિવિધ ધારામાં પરિણામ પામીને સમસ્ત મન પ્રાણને ભગવદ્રૂપના પ્રવાહમાં વહેડાવશે. પછી જગત્તનું રૂપ તરત જ બદલાઈ જશે પછી આપણને દેખાશે સર્વસ્વ હરિનું સ્વરૂપ, અને દેખાશે સર્વત્ર હરિ, હરિની નિત્ય લીલા અને તે લીલામાં પણ કેવળ હરિજ—‘મયિ સર્વમિદં પ્રેતં સૂત્રે મણિગણા ધ્રુવ !

એ જ મુક્તિનું સ્વરૂપ છે, એ જ સાધનનો અંત છે, એ જ પરમ ગતિ છે તેને જ જાણનારા સમજનારા આત્મા-રામ ભક્ત બહુ જ દુર્લભ છે—‘વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ।’ ઇતિ.

સમાપ્ત.